

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Onwrikbaar als de boerenstand zelf' 'de boer' in het decennium na de Tweede Wereldoorlog

Brandt Corstius, Isis

Citation

Brandt Corstius, I. (2022). *'Onwrikbaar als de boerenstand zelf': 'de boer' in het decennium na de Tweede Wereldoorlog.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448844>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

‘Onwrikbaar als de boerenstand zelf’

‘De boer’ in het decennium na de Tweede Wereldoorlog

Isis Brandt Corstius, [REDACTED]

MA Eindwerkstuk Geschiedenis

MA History – Politics, Culture and National Identities

Henk te Velde

28 – 06 – 2022

Woordenaantal: 18704

Universiteit
Leiden

Inhoudsopgave

<i>Inleiding</i>	3
Bronnen/methode	4
Opbouw	5
<i>Hoofdstuk 1: Historiografie</i>	7
Begripsgeschiedenis.....	8
Literatuur over de sociaal-maatschappelijke rol van de boer	10
Agrarische geschiedenis in Nederland.....	12
<i>Hoofdstuk 2: Boer en overheid</i>	16
Voedselvoorziening tijdens de oorlog	17
Het Groene Front, overheidsbeleid na de oorlog.....	19
Ruilverkaveling en het landbouwstructuurbeleid	22
Sicco Mansholt	24
Boer en socialist.....	26
‘De boer moest ondernemer worden’	28
Het kleine-boerenprobleem	29
<i>Hoofdstuk 3: De boer volgens de boer</i>	31
Introductie: De Boerderij	31
De nationale rol der boerenstand.....	32
Het imago van de boer.....	37
‘De rechtvaardige beloning van boer en landarbeider’	41
De boer en de machine	44
Wie is de boer?	47
<i>Conclusie</i>	52
De nieuwe Nederlandse boer.....	53
Het zelfbeeld van ‘de boer’.....	55
Het begrip ‘boer’	56
<i>Literatuurlijst</i>	59
Primaire Bronnen	59
Secundaire bronnen:.....	60
Internetbronnen:	63

Inleiding

“Wat is een boer? Allereerst: vakman, bebouwer van de grond, boer. Deze benaming van zijn beroep, waardoor hij onderscheiden wordt van bv. de smid, de koopman, de visser, heeft zich door alle tijden heen gehandhaafd. Heel begrijpelijk, want het beroep is ook door alle tijden heen precies gelijk gebleven.”¹

- K. Heeroma, 1943

De boer is een vakman, De boer is een ‘niet-stedeling’ en de boer is “in iedere tijd en in iedere situatie een concreet-belijnd wezen”, schreef taalkundige Klaas Heeroma in *De Nieuwe Taalgids* in 1943. Vandaag de dag spreekt de term boer nog altijd sterk tot de verbeelding, maar is de Nederlandse boer een concreet belijnd wezen, met een duidelijke identiteit? Wie de term hoort, visualiseert daarbij vaak een volledig boeren-romantisch prentenboek. Men ziet een man met een door de buitenlucht uitgehouwen bruin gezicht, een schoffel en een stel klompen. Achter hem een roodwangige boerin, een stenen woonboerderij en een paar kippen op het erf. In de afgelopen decennia zijn daar aan toegevoegd; de megastal, Yvonne Jaspers, de trekker en de stikstofcrisis. De huidige Nederlandse boer voldoet al lang niet meer aan de hardnekkige iconografie van boeren en het beroep is alles behalve precies gelijk gebleven. Deze boer is een manager, een specialist die innovatie aanjaagt, een melkveehouder die met tegenzin meebeweegt met nieuwe beleidsmaatregelen, een tuinder die de deuren van het binnenhof plat rijdt, een biologische fruitteler of misschien wel een circulaire stadsboer. Dé Nederlandse boer bestaat niet meer, of heeft misschien wel nooit bestaan.

Toch blijft het idee van de boer een krachtig begrip en we hoorden dé boer vaak als één stem in het politieke debat. In oktober 2019 bijvoorbeeld, zagen we de boer in collectieve ontevredenheid de openbare wegen naar Den Haag blokkeren. “Ons land draait omdat de boer zaait”², “Wie de boer niet eert is zijn vreten niet weert”³ en “trots op de boer”⁴, zijn voorbeelden van leuzen die in de tractorzee te ontwaren vielen. Naast een hoop woede om

¹ K. Heeroma, ‘Wat is een boer?’, *De Nieuwe Taalgids*, jaargang 37, 1943.

<https://www.dbnl.org/tekst/taa008194301_01/taaa008194301_01_0008.php>

² <https://nos.nl/artikel/2306007-weer-een-week-vol-boerenprotest-een-overzicht-van-de-acties>

³ <https://www.telegraaf.nl/nieuws/558771772/kamer-kritisch-op-schouten-veevoer-motie-aangenomen>

⁴ <https://www.nu.nl/binnenland/6001169/een-overzicht-van-een-dag-vol-boerenprotest.html>

het overheidsbeleid weerklonk ook een roep om erkenning en respect⁵. Ondanks de vele verschillende belangen zagen we een groep met een zeer grote gevoelsmatige eendracht. Met deze scriptie poog ik een bijdrage te leveren aan het begrip van deze complexe, heterogene groep en haar zelfbeeld.

Om de betekenis van de boer beter te begrijpen bestudeer ik de periode van 1945 tot 1955, het decennium van de vorige eeuw waarin de parameters van het boerenbestaan compleet zijn herschikt. Met de daadkracht en intensiteit die het naoorlogse wederopouwsentiment karakteriseerden, nam de jonge minister Mansholt het landbouwbeleid op de schop. Het wereldwijd befaamde 'Mansholt made' moderniseringsbeleid zette een proces in gang bestaande uit drie onderdelen: mechanisering, rationalisering en schaalvergroting. Als gevolg moesten veel kleine en niet voldoende winstgevendende boeren het schip ruimen. Voor de overgebleven boeren werd het steeds meer noodzaak om te specialiseren, op te schalen en machinerie en pesticiden in huis te halen om het hoofd boven water te houden. Kortom, de boerderij werd een enorm agri-bedrijf.

Bronnen/methode

Om de betekenis van de boer in het decennium na de oorlog te onderzoeken zal ik allereerst de bestaande literatuur over de landbouw in deze periode uiteenzetten. Aan de hand van deze literatuur zal ik in hoofdstuk 2 het naoorlogse moderniseringsbeleid beschrijven. Hieruit zal voornamelijk de perceptie vanuit de overheid blijken over de (veranderende) rol en betekenis van de boer. In het primaire bronnenonderzoek onderzoek ik hoe de boeren zichzelf beschouwden en welke rol de boeren zichzelf toeschreven in de samenleving. Hoe karakteriseerde de boer zichzelf en ten opzichte van welke 'ander'? Was hij onderdeel van een speciale stand of klasse? Welke rol zag hij voor zichzelf weggelegd in de samenleving en wat was de invloed van het moderniseringsbeleid op dit alles?

Voor het primaire bronnenonderzoek heb ik het tijdschrift *De Boerderij* gekozen: een voornamelijk vaktechnisch blad met een brede (boeren)lezerskring. Van de uitgaven tussen

⁵ <https://www.foodagribusiness.nl/alweer-boerenprotest/>

1945 en 1955 heb ik per twee weken één tijdschrift gelezen⁶. Omdat de vragen zich vooral richten op betekenisgeving is deze scriptie sterk kwalitatief van aard. Vanwege de zeer geringe bestaande literatuur op het gebied van dit onderwerp – er is vrijwel geen werk over de culturele geschiedenis van de Nederlandse boer als groep – is de insteek van het onderzoek veelal oriënterend. Hiermee bedoel ik dat ik inductief te werk ben gegaan en de thema's die in het tijdschrift werden besproken als leidraad heb genomen tijdens mijn onderzoek. Ik heb gezocht naar bronnen waarin in enige mate gereflecteerd werd op de betekenis van het boer zijn en vervolgens een inventaris gemaakt van de onderwerpen die daar invloed op hebben. In de praktijk betekent dit dat ik allereerst een selectie heb gemaakt van bijdragen die mij op het eerste gezicht relevant leken. Dit betrof bijna alle artikelen die niet vaktechnisch van aard waren, naar schatting een paar procent van de totale inhoud. Vervolgens heb ik deze bijdragen ingedeeld in verschillende thema's. De belangrijkste thema's vormen grofweg de structuur van hoofdstuk 3.

Opbouw

Deze scriptie begint met een uitgebreid historiografisch hoofdstuk. Omdat er weinig historische literatuur bestaat over de sociaal-maatschappelijke rol van de boer, zal ik in dit hoofdstuk in kaart brengen welke literatuur wel beschikbaar is in de agrarische geschiedenis. Tevens zal ik een korte toelichting geven over 'conceptual history', een tak van de geschiedschrijving die zich bezighoudt met de betekenis van begrippen.

In het tweede hoofdstuk schets ik een beeld van de ontwikkelingen op het gebied van de landbouw in de periode 1945 tot 1955 aan de hand van de beschikbare literatuur en een aantal primaire bronnen. Hierin wordt duidelijk hoe de overheid de boer beschouwde en welke maatschappelijke rol zij de boeren toedichtten.

Hoofdstuk 3 betreft het bronnenonderzoek aan de hand van het tijdschrift *De Boerderij*. Grofweg zijn de hoofdstukken te verdelen in vijf hoofdvragen. Allereerst, hoe beschouwde de boer zijn rol in de naoorlogse Nederlandse samenleving. Ten tweede, welk imago genoot de boer naar eigen zeggen in diezelfde samenleving. Het derde onderdeel bespreekt hoe het

⁶ Het blad werd meestal wekelijks uitgegeven maar in de eerste periode, vanwege papiergebrek, eens per twee weken.

prijsbeleid van invloed was op de boerenbevolking. Vervolgens, in het vierde onderdeel, wordt de houding van de boer ten opzichte van de rappe mechanisering van de landbouw onder de loep genomen. Bij wijze van conclusie beantwoord ik daarna de vraag hoe de boer zichzelf karakteriseerde en ten opzichte van welke 'ander'.

Hoofdstuk 1: Historiografie

Wie zijn weg wil vinden in de landbouwgeschiedenis van Nederland zal moeten beginnen bij de landbouwhogeschool Wageningen. De oudste agrarisch historicus van onze bodem, Bernard Slicher van Bath, bekleedde hier sinds 1949 de eerste leerstoel van de Afdeling Agrarische Geschiedenis⁷. Slicher van Bath deelde zijn historische veld op in drie takken. Ten eerste bestond er de 'landbouwgeschiedenis', de tak die zich voornamelijk bezighield met alles rondom het boerenbedrijf. Iets breder is de 'agrarische geschiedenis', die haar focus legt op ontwikkelingen in beleid en economie. Deze scriptie valt het best onder 'rurale geschiedenis', ook wel 'plattelandsgeschiedenis', waarbij sociaal-culturele maar ook politieke en ideologische vraagstukken omtrent de boer en de boerengemeenschap worden bestudeerd⁸. Helaas is de rurale geschiedenis in Nederland vrij beperkt in omvang. Studies naar de sociaal maatschappelijke positie van de boerengemeenschap in Nederland of de verhouding tussen stad en platteland zijn op één hand te tellen. Voor deze studie naar de maatschappelijke betekenis van de boer zal dus eerst een schets gemaakt moeten worden van de structurele en economische context van de boer op basis van literatuur die de agrarische geschiedenis ons biedt⁹.

De volgende alinea's in dit hoofdstuk betreffen allereerst een korte introductie tot de begripsgeschiedenis, het domein van geschiedenis dat als theoretisch kader van deze scriptie zal dienen. Vervolgens bespreek ik de bestaande literatuur over de verhoudingen tussen boer en stedeling. Zoals hierboven al genoemd is de literatuur over dit onderwerp - en over de rurale geschiedenis in Nederland in het algemeen - zeer schaars. Daarom tot slot een verkenning van de literatuur binnen de 'agrarische geschiedenis'¹⁰.

⁷ P. Kooij, 'Slicher, Bernard Hendrik (1910-2004)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/slicher> [12-11-2013]

⁸ Bieleman, J., *Boeren in Nederland : geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, (Amsterdam 2008).

⁹ Na dit hoofdstuk zal het onderscheid tussen de termen landbouwgeschiedenis, agrarische geschiedenis en plattelandsgeschiedenis verder geen rol spelen en het gebruik ervan zal meestal duiden op een overkoepelende traditie van historisch onderzoek omtrent de landbouw, het platteland en de boeren.

¹⁰ Hier wordt wel verwezen naar de agrarische geschiedenis als tak die zich bezighoudt met de economisch en beleidsmatige dimensie van het boeren vak.

Begripsgeschiedenis

Het idee voor deze scriptie is onder andere voortgekomen uit een kennismaking met de begripsgeschiedenis, beter bekend als *conceptual history*. Het begrip 'boer' intrigeerde mij omdat het enerzijds een heel duidelijk gedefinieerd begrip is, namelijk een beroepsaanduiding. Anderzijds is het begrip bijna niet te kaderen en roept het uiteenlopende associaties op. De boer bevindt zich daarmee ergens tussen woord en concept¹¹. Boer kan een scheldwoord zijn, maar de naam wordt ook vaak met trots of als geuzennaam gedragen.

Door het begrip boer als uitgangspunt te nemen van mijn onderzoek, probeer ik de gelaagdheid van de term te begrijpen. Door te onderzoeken hoe de term gebruikt wordt, in welke context en door wie, hoop ik inzicht te kunnen bieden in de maatschappelijke rol van de Nederlandse boeren, de betekenis die hen werd toegeschreven en de betekenis die zij zelf aan het boer-zijn ontleen. In de begripsgeschiedenis wordt het gebruik van een term vaak vergeleken met het gebruik in andere periodes of talen. In deze scriptie maak ik niet zozeer een vergelijking maar bekijk ik het gebruik in de naoorlogse periode in het vakblad *De Boerderij*, en schets ik daar tegenover de perceptie van de overheid van de boer aan de hand van bestaande literatuur.

De methoden die in de begripsgeschiedenis gehanteerd kunnen worden zijn niet scherp afgebakend. Het is vooral een manier van benadering van een kwalitatief vraagstuk. Een voorbeeld hierin is het boek van Joost Kloek en Karin Tilmans. Zij stelden een bundel samen met essays over het begrip 'burger', interessant genoeg een begrip dat tegenover het begrip boer kan worden gezet. Een groot verschil tussen de twee termen is dat het woord burger door de geschiedenis heen ook vaak een juridisch politieke omkadering kende, terwijl de omlijning van het begrip boer veel vager is. Het boek bewijst dat de historische verkenning van een begrip moeilijk de vorm aanneemt van een feitelijk relaas. De verschillende essays behandelen het begrip uit compleet verschillende invalshoeken¹².

¹¹ Steinmetz, W., Freeden, M. & Fernandez Sebastian, J., eds. *Conceptual History in the European Space*, 1st ed. Vol. 1. Berghahn Books (2019), 26.

¹² Kloek, J., Tilmans, K., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, (Amsterdam 2002).

Begripsgeschiedenis is een interdisciplinair en moeilijk te kaderen academisch veld. Grofweg zijn er twee stromingen te ontwaren. Er is een Angelsaksische benadering die zich richt op 'political languages' en complete taalconstellaties analyseert. Voor deze scriptie is de Duitse 'Begriffsgeschichte' meer van belang. De grondlegger van deze begripsgeschiedenis, Reinhart Koselleck, schreef een conceptueel woordenboek over de ontwikkeling van begrippen. In deze *Geschichtliche Grundbegriffe* worden verschillende termen besproken die een sociaal-politieke context hebben. De meer abstracte fenomenen zoals 'democratie' of 'vrijheid' zijn naderhand veelvuldig door verschillende wetenschappers behandeld¹³. Koselleck nam bij zijn analyses allerlei factoren in acht. Hij bekeek bijvoorbeeld binnen welke sociale klassen een woord in gebruik was, in welke context, en met welk doel. Om die reden noemde hij conceptuele geschiedenis een vorm van sociale geschiedenis ('*social history*')¹⁴.

Net als Koselleck streef ik in deze scriptie geen historisch positivistisch idee na en zal dit onderzoek eerder een poging zijn het sociaal politieke karakter van de term boer in verschillende contexten beter te begrijpen. Hoewel Koselleck zich focust op een compleet andere periode in de geschiedenis (ongeveer tussen 1750 en 1850) kunnen zijn bevindingen wellicht een hulpmiddel zijn om te reflecteren over het veranderende gebruik van de term 'boer' in deze scriptie. Koselleck bestudeerde namelijk ook hoe verschillende woorden zich in dezelfde richting ontwikkelden en verbond daar conclusies aan, zoals wat hij noemt de 'democratisering' van politieke en sociale concepten. Hij bemerkte dat begrippen een steeds meer algemene of abstracte betekenis kregen. Het Duitse woord 'Bürger' bijvoorbeeld was ooit een term om een degelijk persoon uit een specifieke klasse te benoemen maar die betekenis heeft zich langzaam uitgebreid en duidt tegenwoordig op het generieke 'persoon die deel uit maakt van een land'¹⁵. Deze ontwikkeling uit zich ook in het toenemend gebruik van woorden in enkelvoudige zin, de zogeheten 'collective singular':

¹³ Zie bijv. Wagner, P., 'Towards a Conceptual History of the Present: Democracy, Rights, and Freedom in the Recent Catalan Conflict', *Social Science Information* 57, no. 4 (2018) of Kurunmäki, J., Nevers, J., te Velde, H., eds. *Democracy in Modern Europe: A Conceptual History*. 1st ed. Vol. 5. (New York: Berghahn Books 2018).

¹⁴ Koselleck, R., Richter, M., 'Introduction and Prefaces to the "Geschichtliche Grundbegriffe"', *Contributions to the History of Concepts*, Vol. 6, No. 1 (2011), 17.

¹⁵ Koselleck & Richter, 'Introduction and Prefaces to the "Geschichtliche Grundbegriffe"', 11.

“Such terms formulated in the collective singular have the advantage of being general and ambiguous. These qualities facilitate open-ended, unspecified expressions that can be understood in different, contradictory senses depending on the class or interest of the person using them”¹⁶.

Literatuur over de sociaal-maatschappelijke rol van de boer

Studies naar de verhouding tussen boer en stedeling zijn vrijwel nooit historisch maar komen vaak uit de sociologie of (vroeg) antropologie. Een Nederlandse historicus die zich wel met dit onderwerp bezighield is de recent overleden Dr. Erwin Karel, tevens verbonden aan het NAHI. In zijn bundel *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)* analyseert hij vanuit verschillende perspectieven de sociaal-culturele transformatie van de boer vanaf de Tweede Wereldoorlog. Het eerste hoofdstuk biedt onder andere een interessante beschouwing van de veranderde betekenis van het begrip ‘platteland’. Die ontwikkeling gaat in grote mate gelijk op met de ontwikkeling van het beeld van de boer. Hiernaast biedt Karel een antwoord op de vraag wanneer de boer in Nederland een nationaal fenomeen werd. Hij stelt dat deze nationalisering een gevolg is van twee gelijktijdige processen, namelijk de ‘folklorisering’ en de ‘economisering’ van de boer¹⁷. De folklorisering begon eind 19^e eeuw toen de gegoede burgerij op zoek ging naar de wortels van haar samenleving. In de jaren twintig ontstond er een opleving van deze inspiratie uit een verdwijnend verleden en de verschillende regionale wortels werden gezien als gemeenschappelijke nationale identiteit. De economisering van de boer was initieel een gevolg van de landbouwdepressie tussen 1878 en 1895, waardoor de overheid zich ging interesseren voor de kleine boer. “Voordien had je een Veluwe boer, een Drentse keuterboer of een Groninger herenboer, maar geen Nederlandse boer” stelt Karel. Door de economische blik van de overheid vond een bepaalde ‘deregionalisering’ plaats. De

¹⁶ Koselleck & Richter, ‘Introduction and Prefaces to the "Geschichtliche Grundbegriffe"', 13.

¹⁷ Karel, E. H., *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)*, (Groningen/Wageningen 2013), 19-23.

boer werd voortaan geïnclassificeerd op basis van sociale factoren, het type of de grootte van de boerderij, in plaats van zijn regio¹⁸.

Een andere Wageningse wetenschapper die zich over de veranderende positie van de boer heeft ontfermd is de ruraal socioloog Jan Douwe van der Ploeg. Hij schreef een zeer theoretisch maar ook empirisch onderbouwd boek genaamd *De Virtuele Boer*¹⁹. Hierin betoogt hij dat de extreem planologische en wetenschappelijke benadering van de landbouw - deze noemt hij het 'expertsysteem' - de boer heeft weggevaagd. Dat wil zeggen dat beleidsmakers op basis van cijfers een beeld van een agrariër hebben gecreëerd zonder rekening te houden met de werkelijke boer. Een specifiek berekend toekomstbeeld bepaalt het daarmee het heden, stelt hij. De argumentatie van Van der Ploeg heeft veel overeenkomsten met het werk *Seeing like a state* van James Scott²⁰. Dit boek is een kritiek op dezelfde megaprojecten in de naam van modernisering. Scott voegt hier nog aan toe dat de dominantie van het expertsysteem een gevolg is van het proces van staatsvorming. Beiden studies gebruiken wetenschappelijke agricultuur als belangrijk voorbeeld om een breder theoretisch argument over de moderniteit te maken.

Het werk van Scott en Van der Ploeg is voor deze scriptie van belang omdat het een theoretische achtergrond biedt voor de zeer feitelijk beschreven agrarische literatuur. Het is duidelijk dat Van der Ploeg geïnspireerd is door het werk van Scott. Maar ook het werk van Gerrie Andela²¹ vertoont bijvoorbeeld grote overeenkomsten met zijn visie. Het is goed om te realiseren dat de maakbaarheid en de technologische planmatigheid die in vrijwel alle literatuur besproken wordt onder andere een gevolg is van bredere processen van- en discussies over - staatsvorming en modernisering. Op die manier plaatst deze theoretische grondslag dit Nederlandse verhaal ook in een mondiale context.

¹⁸ Karel, *Boeren tussen markt en maatschappij*, 22.

¹⁹ Ploeg, J.D. van der, *The Virtual Farmer: Past, Present and Future of the Dutch Peasantry*, (Wageningen 2003).

²⁰ Scott, J. C., *Seeing like a state*. (Yale University Press 2020).

²¹ Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland*, (Groningen 2000).

Agrarische geschiedenis in Nederland

Zoals hierboven al werd genoemd domineert de landbouwhogeschool Wageningen het academische veld over het platteland en de boer. De agrarische geschiedenis die hier wordt beoefend heeft een specifieke insteek. Het onderzoek in Wageningen is kwantitatief en probleem-georiënteerd en focust op de structuur van de agrarische gemeenschap en economie²². Daarnaast is vrijwel al het historisch onderzoek naar landbouw in Nederland op regionale en provinciale schaal. In databanken zoals die van het Meertens Instituut vindt men onder het trefwoord boer voornamelijk de geschiedenis van boeren in specifieke regio's²³. Het NAHI, een Gronings instituut voor het documenteren van Nederlandse landbouw- en rurale geschiedenis, verschaft een uitgebreid overzicht van alle literatuur op dit gebied. In de meeste titels staan de regio en het type boer centraal²⁴. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat de verscheidenheid in agrarische bedrijvigheid in Nederland altijd zeer groot was. Zeekleigronden, veengronden, zandgronden en nog tal van andere geologische grondtypen boden gelegenheid voor allerlei uiteenlopende landbouwpraktijken. Naast de bodemsamenstelling waren ook factoren zoals eigendomsverhoudingen, sociale verhoudingen, lokaal recht en traditie van invloed op de agrarische structuur²⁵. In de contemporaine agrarische geschiedenis wordt meer aandacht besteed aan hetgeen dat de Nederlandse boeren gemeen hebben; het rigoureuze naoorlogse agrarisch beleid heeft het gros van de boeren getransformeerd tot agrarisch ondernemer. Zowel de kleiboer in Friesland als de veenboer in Drenthe bevinden zich steeds minder op het erf.

Toch blijft de regionale of provinciale dimensie belangrijk in historisch onderzoek en is het onmogelijk om één geschiedenis te schrijven van de Nederlandse boer. Een standaardwerk dat in de buurt komt van zo'n onderneming is het boek *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000* van de Wageningse hoogleraar Jan Bieleman²⁶. Het boek bespreekt

²² Wintle, M., 'Agrarian History in the Netherlands in the Modern Period: A Review and Bibliography'. *The Agricultural History Review*, Vol. 39, No. 1 (1991), pp. 65-73

²³ <https://www.meertens.knaw.nl/vtb/index.php?trefwoord=boer&zoek=boer&offset=0&limit=50>

²⁴ <https://nahi.ub.rug.nl/view/subjects/Geschiedenis.html>

²⁵ Hofstee, E.W., *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandsche landbouwgebieden*, (Groningen 1946).

²⁶ Bieleman, J., *Boeren in Nederland : geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, (Amsterdam 2008).

de regionale verscheidenheid van de boeren in Nederland, maar schetst door de longitudinale insteek ook een breder beeld van de ontwikkelingen van 'de boer'. Vooral in de moderne periode, die Bieleman in 1950 laat beginnen, wordt het verhaal steeds uniformer. Hij noemt dit moment een waterscheiding in de langetermijngeschiedenis van de landbouw. Het loonpeil steeg in deze periode snel, maar de productprijzen niet of nauwelijks. De mechanisatie, specialisatie en intensivering waren ongekend, evenals de daling in het aantal beroepspersonen. Over de kloof tussen boer en niet-boer schrijft Bieleman dat deze altijd al heeft bestaan en dat het tijdloze en romantische beeld van de ploeterende boer hier een rol in speelt. In werkelijkheid is de landbouw altijd erg dynamisch geweest en het beeld van de boer als inherent conservatief is volgens Bieleman niet direct op de realiteit gestoeld.

Ook Michiel de Haas voerde een longitudinaal onderzoek uit maar nam als onderwerp het overheidsbeleid door twee eeuwen heen²⁷. Hij ziet een keerpunt vanaf 1930, toen de overheid met financiële middelen de door de wereldcrisis getroffen boer trachtte te redden. Sindsdien, redeneert hij, heeft de overheid haar greep op de agro-sector niet meer losgelaten. Het onderzoek van de Haas is gedegen, maar zegt weinig over de boer en zijn imago. Desalniettemin is het artikel interessant omdat het Nederland en haar ontwikkelingen beziet in de context van een veranderende wereldeconomie.

De verdere literatuur over de contemporaine landbouwgeschiedenis van Nederland beschrijft veelal het naoorlogse landbouwstructuurbeleid. Zo is er bijvoorbeeld het proefschrift *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985*²⁸. Simon van den Bergh schreef een korte geschiedenis van de ruilverkaveling, een van de belangrijkste instrumenten van het structuurbeleid²⁹. Stephan Louwes publiceerde het artikel 'Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de naoorlogse periode'³⁰ waarbij hij het nieuwe beleid binnen het tijdsgewricht en de toen aanwezige politieke omwentelingen plaatst.

²⁷ Haas, M. de, 'Two centuries of state involvement in the Dutch agro sector; An assessment of policy in a long term historical perspective', (Netherlands Scientific Council for Government Policy 2013).

²⁸ Brink, A. van den, *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985*, (Wageningen 1990).

²⁹ Bergh, S. van den, 'Korte geschiedenis van de ruilverkaveling', *Historia Agriculturae*, vol 35: Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland, vanuit lokaal perspectief (1890-1985).

³⁰ Louwes, S.L., 'Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode', in *Nederland na 1945; beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980).

Een deel van de literatuur over de periode van het landbouwstructuurbeleid is geschreven in de vorm van biografieën over personen die hierin een rol speelden. Zo is er een biografie van de hand van Henrica Geurts over Herman Derk Louwes³¹, een bestuurder die een grote rol speelde in de oprichting van het Landbouwschap. En zo is er ook ontzettend veel geschreven over de landbouwminister in de naoorlogse periode, Sicco Mansholt. Het meeste daarvan is opgetekend door biograaf Johan van Merriënboer³²³³.

Een aftakking binnen deze literatuur rondom het overheidsbeleid en de politiek-economische veranderingen ten tijde van de wederopbouw is de streekverbetering, een programma van ontwikkelingsprojecten in de minst 'moderne' uithoeken van Nederland. In *'De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970'*³⁴ beschrijft Erwin Karel hoe de drijfveer van winstmaximalisatie een complete mentaliteitsverandering onder boeren vereiste. Eenzelfde boodschap is de kern van het proefschrift *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland*, van Gerrie Andela³⁵. Andela laat zien hoe het moderniseringsidee niet alleen op de landbouw maar ook op de mentaliteit van de boer werd toegepast. Beide auteurs positioneren zich met hun werk ook in een bredere discussie over het maakbaarheidsideaal in Nederland in de naoorlogse periode. Het idee dat de ontwikkelingsprojecten een door de overheid opgelegd beschavingsoffensief zijn geweest wordt genuanceerd door bronnen zoals de artikelen van Wintle³⁶ en De Groot en Bauwens³⁷ waaruit blijkt dat overheid en boerenorganisaties een geïntegreerd apparaat vormden.

Historische literatuur over de veranderende maatschappelijke positie of het imago van de boer is zeer schaars. De landbouwgeschiedenis in Nederland heeft zich hoofdzakelijk gericht op het beschrijven van allerlei beleidsmaatregelen die het landschap met name in de naoorlogse jaren in korte tijd totaal hebben hervormd. Binnen deze literatuur is sporadisch ook

³¹ Geurts, H.M.L., *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*, (Amsterdam 2002).

³² Merriënboer, J. Van, 'Het avontuur van Sicco Mansholt', *Radboud Universiteit Nijmegen* (1996).

³³ Merriënboer, J. Van, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006).

³⁴ Karel, E. H., 'De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970', *Historia Agriculturae*, Vol 30: De actualiteit van de agrarische geschiedenis (2009).

³⁵ Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland*, (Groningen 2000).

³⁶ Wintle, M., 'Agrarian History in the Netherlands in the Modern Period: A Review and Bibliography'.

³⁷ M.N. de Groot, A.L.G.M. Bauwens, 'Vijftig jaar landbouwbeleid in Nederland; Consensus en conflict'.

aandacht voor de veranderende positie van de boer in dit proces, maar een overkoepelende analyse van de grote sociaal-maatschappelijke transformatie die 'de boer' onderging is niet voorhanden. De boer zelf speelt een minimale rol in landelijk georiënteerde literatuur. Daarom lijkt het mij van belang om in deze scriptie bronnen te onderzoeken waar de boer zich kan uiten in eigen (boeren)kring. In de antropologie noemt men dit een 'emic' perspectief³⁸. Hierbij wordt een sociale groep zoveel mogelijk beschreven vanuit termen die voor hen zelf betekenis hebben³⁹. Het tijdschrift *De Boerderij* is hiervoor zeer geschikt. In combinatie met een aantal andere primaire bronnen kan mogelijk toch een beeld geschetst worden van de veranderende ideeën over boeren en boer zijn in de naoorlogse periode.

Ter conclusie over de hierboven besproken secundaire literatuur over de landbouwhervormingen het volgende. Men kan veilig stellen dat er onder de auteurs consensus bestaat over een ding. Namelijk, voor de Eerste Wereldoorlog was de inmenging van de overheid in de agrarische wereld vrijwel nihil. Sindsdien nam deze toe met een piek in 1930: de wereldeconomische crisis. Vanaf 1945 werd de band tussen overheid en agricultuur geïnstitutionaliseerd en groeide het van regionaal en verzuild systeem steeds meer tot nationale aangelegenheid. Dit proces wordt in grote lijnen beschreven in het volgende hoofdstuk.

³⁸ Deze termen zijn afgeleiden van de linguïstieke termen "phonemic" and "phonetic". <http://what-when-how.com/social-and-cultural-anthropology/emic-and-etic-anthropology/>

³⁹ Till Mostowlansky, 'Emic and etic', University of Bern (2020).

<<https://www.anthroencyclopedia.com/entry/emic-and-etic>>

Hoofdstuk 2: Boer en overheid

Dit hoofdstuk zal een beeld schetsen van het landbouwbeleid in Nederland in het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog. Een zeer bepalend decennium, zal blijken, voor de ontwikkeling van de landbouw en visies op de boer in Nederland. De naoorlogse jaren zijn populair bij historici omdat het jaar 1945 in veel opzichten als keerpunt in de geschiedenis aan te wijzen is. Het was een moment van bezinning en reflectie, rouw en verwerking, maar ook een nieuw begin. Hoewel het land in puin lag was er eindelijk weer hoop op een 'normale' toekomst. Iedereen moest met de handen uit de mouwen om het land -de verwoeste infrastructuur, de economie, de industrie, het sociale leven - zorgvuldig opnieuw op te bouwen. In deze 'wederopbouw' speelde de boer een cruciale rol.

De meest dringende gedachte die een groot deel van de Nederlanders op het hart lag na de *hongerwinter* van 1944-1945 was "dit nooit weer". Alle ogen waren op de boer gericht. Er moest worden gezorgd dat er een nationaal zelfvoorzienend en stabiel apparaat van voedselvoorziening op gang kwam. Voedsel was een zaak van levens en landsbelang. Niet alleen het voorkomen van honger was de drijfveer, maar ook het goedkoop voeden van al die monden die al dat werk moesten verrichten. Een secundair maar niet onbelangrijk doel was tegelijkertijd het produceren van voedsel voor export, om zo de economie weer aan te zwengelen. Op 20 november 1945 verwoordde koningin Wilhelmina deze doelstellingen helder in haar eerste troonrede sinds zes jaar:

*"De regering is voornemens het gelukkig reeds ingetreden herstel van industrie, handel en scheepvaart met kracht te blijven bevorderen, zoowel ten aanzien van de binnenlandsche productie als van den export. Reeds werden handelsverdragen afgesloten met eenige staten, terwijl verdere onderhandelingen gaande zijn."*⁴⁰

(..)

"Land- en tuinbouw nemen in dit plan een belangrijke plaats in. Met groote kracht wordt gewerkt aan het herstel van deze primaire bestaansbronnen van ons volk, zoowel ten

⁴⁰ Koningin Wilhelmina, *Troonrede 1945*, 20-11-1945.

https://www.parlement.com/id/vjw7eih0q7q3/troonrede_1945_volledige_tekst

behoefte van de verzekering onzer voedselvoorziening als van een voor de volkshuishouding onmisbare export."⁴¹

Voedselvoorziening tijdens de oorlog

Wat betreft voedselvoorziening was Nederland redelijk goed voorbereid op de oorlogssituatie. De Groningse boerenzoon Stefan Louwes, die sinds 1935 regeringscommissaris voor de akkerbouw en veehouderij was, begon zich in 1937 al voor te bereiden op het scenario dat Nederland in oorlogstijd geïsoleerd zou raken. In 1939 ontstond daarop het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening Oorlogstijd, waarvan hij zelf de directeur was⁴². Het ontwerp voor een voedselvoorzieningssysteem voor de oorlogssituatie kwam neer op kwantiteit boven kwaliteit. Het maken van dierlijke producten kostte te veel tijd en grondstoffen. Er werd daarom vooral ingezet op plantaardige producten zoals aardappelen en graan, die makkelijker te produceren waren en het volk van de noodzakelijke vezels en koolhydraten konden voorzien⁴³. Daarnaast werden er grote voorraden aangelegd en ook de infrastructuur voor distributie werd geperfectioneerd. 'Tussen het Nederlandse volk en de honger staat een goede organisatie' was de lijfspreuk van regeringscommissaris Louwes⁴⁴.

Helaas kon niet alles tot in de puntjes worden voorbereid en tegen een blokkade van het westen van het land was de planning niet opgewassen. Ten gevolge van de spoorwegstaking in de herfst van 1944 raakte het Westen van Nederland afgezonderd van elke vorm van voedseltoevoer⁴⁵. Landbouwhistoricus Jan Bieleman stelt dan ook dat de hongerwinter niet werd veroorzaakt door een gebrek aan voedsel maar door een gebrek aan vervoersmogelijkheden en andere infrastructurele problemen⁴⁶. Deze zorgden op hun beurt

⁴¹ Koningin Wilhelmina, *Troonrede 1945*, 20-11-1945.

https://www.parlement.com/id/vjw7eih0q7q3/troonrede_1945_volledige_tekst

⁴² G.M.T. Trienekens, 'Louwes, Stephanus Louwe (1889-1953)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/louwes> [12-11-2013]

⁴³ Bieleman, *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, 296-214.

⁴⁴ G.M.T. Trienekens, 'Louwes, Stephanus Louwe (1889-1953)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/louwes> [12-11-2013]

⁴⁵ Geurts, *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*, 209.

⁴⁶ Bieleman, *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, (Amsterdam 2008.), p. 296-314.

weer voor een tekort aan brandstof voor machines, kunstmest en dergelijke. De gangbare vertelling van de hongerwinter in Nederland waarin de landbouw op z'n gat lag is volgens Bieleman niet helemaal waarheidsgetrouw en behoeft enkele nuanceringen⁴⁷. De cijfers van het CBS van de landbouwproductie in die jaren waren bijvoorbeeld zeer laag, maar hielden geen rekening met het omvangrijke grijze circuit waarin producten werden uitgewisseld. Tegenover de tekorten aan brandstof stond een overschot aan gratis arbeid, - namelijk dat van de onderduikers op het platteland - en volgens Henrica Geurts waren veel boeren er tijdens de oorlog financieel zelfs op vooruit gegaan⁴⁸.

Ondanks het feit dat de omvang van de voedselproductie niet de hoofdoorzaak van de hongerwinter is geweest, was de angst voor een voedseltekort zodanig tot mensen doorgedrongen dat het complete naoorlogse landbouwbeleid haar pijlen richtte op meer voedselproductie. Productieverhoging werd een zaak van nationaal belang en de boeren werden aangesproken op hun plichtsbesef. Herman Derk Louwes, een belangrijke spil in de landbouwpolitieke driehoek, benadrukte graag dat het landbouwbeleid niet door de regering moest worden afgedwongen maar moest worden gedragen door het verantwoordelijkheidsbesef van de boer; 'omdat het zoo hoort'⁴⁹. De bijzondere rol van de boer kwam ook duidelijk naar voren in een radiorede in 1945 waarin Hudig, directeur van de rijksdienst voor het Landbouwherstel, het volk toesprak. "De moed en de toewijding, waarmede de boer juist in de zwaarst getroffen gebieden weer aan de slag is gegaan, dwingen de grootste bewondering af", zei hij in zijn rede⁵⁰.

⁴⁷ "In de geschiedschrijving overheerste gedurende de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog het beeld dat Nederland tijdens de oorlog zou zijn uitgeput, ontredderd en leeggeroofd. Deze beeldvorming werd in sterke mate bepaald door het laatste oorlogsjaar, met name de hongerwinter": Geurts, *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*, 220.

⁴⁸ Ibid. 220. En zie ook: W.P. Cnossen, 'De jonge boer en tuinder en zijn taak en toekomst', *referaat gehouden ter bondsconferentie van de chr. Boeren- en tuindersbond in Nederland op 24, 25 en 26 september 1945 te Hoofddorp*, pagina 8: "Hoe het zij, de boer kreeg geld, veel geld soms."

⁴⁹ Geurts, *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*, 220.

⁵⁰ Jan Bieleman, *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, 461.

Het Groene Front, overheidsbeleid na de oorlog

Landbouw is sinds de eerste Nederlandse grondwet in 1798 al staatsbelang geweest. Volgens Jan Bieleman is de staatsbemoeyenis sindsdien alleen maar gegroeid, met een piek in de jaren '30 tijdens de landbouwcrisiswet. Een kwart van de staatsbegroting werd toen aan de landbouw besteed. "De greep die de overheid aldus op het boerenbedrijf kreeg, heeft ze sindsdien niet meer losgelaten" stelt Bieleman⁵¹. Overheidsbemoeyenis is de boer dus niet vreemd. Maar er kan wel gesteld worden dat de rol van de overheid in de landbouw in de periode van de wederopbouw enorm is geïntensiveerd en dat het overheidsbeleid de hoofdoorzaak is geweest voor een complete metamorfose van de Nederlandse landbouw⁵².

Allereerst is het hierbij belangrijk om te bekijken hoe de landbouwpolitiek van structuur veranderde in de naoorlogse jaren. De wederopbouw liet zich kenmerken door grote politieke consensus en corporatisme. In een corporatistisch bestuursmodel nemen publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties (PBO's) taken over van de overheid, zoals het behartigen van maatschappelijke en economische belangen door bijvoorbeeld het initiëren van regelgeving maar ook door middel van handhaving⁵³. In de agrarische sector werd – in regeningstelling tot in andere sectoren - de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie met open armen ontvangen door vele landarbeiders en boeren⁵⁴. De overheid en de agrarische bedrijven en organisaties vormden al snel een hecht verbond. Er ontstond een netwerk van boerenorganisaties, ambtenaren en parlementsleden dat probeerde onderling tot allerlei overeenkomsten te komen en op die manier als een groep het nationale landbouwbeleid te beïnvloeden⁵⁵. Dit systeem wordt ook wel 'het groene front' genoemd. Ook 'boerenbolwerk'⁵⁶, de 'ijzeren

⁵¹ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 314.

⁵² Zowel Bieleman als Michiel de Haas markeren 1930, de landbouwcrisis, en 1945, de wederopbouw als sleutelmomenten in de 20e eeuwse agrarische geschiedenis, waarbij overheidsbeleid intensiverde. Ook Andela ziet een 'metamorfose' na wo2: Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 30.

⁵³ Geurts, *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*.

⁵⁴ Ibid. H4.

⁵⁵ E.H. Karel, *Boeren tussen markt en maatschappij*.

⁵⁶ Ibid. 47

driehoek'⁵⁷, 'de boerenkathedraal' en 'de boerenrepubliek'⁵⁸ zijn benamingen die dit politieke model aanduiden. Toch was er ook verzet onder sommige boeren tegen deze samenwerking, blijktens onder andere uit het ontstaan van groeperingen als *De Vrije Boeren* (1954) en later boer Koekoek's *Boerenpartij*⁵⁹. De landbouwsector was alles behalve homogeen en de verschillende boeren hadden als vanzelfsprekend ook verschillende belangen. Maar ondanks deze heterogeniteit was het doel van de naoorlogse organisatie dat de landbouw een eenstemmig groen front vormde, en dat lukte. Volgens de historicus Erwin Karel heeft dit zogenaamde harmoniemodel tot in de jaren 80 het Nederlandse Landbouwbeleid bepaald⁶⁰⁶¹.

Voor de oorlog bestond de landbouwsector uit vele coöperaties. Na de oorlog voegden de boeren- en landarbeidersorganisaties zich samen in de 'Stichting voor de Landbouw'. De *Stichting voor de Landbouw* was een privaatrechtelijke instelling die de werkgevers- en werknemers-belangen in de landbouwsector moest behartigen⁶². De verschillende landbouwersbonden en boerenorganisaties die door de verzuiling zeer gefragmenteerd waren konden nu als een agrarische eenheid optreden in onderhandelingen met de overheid. Het systeem was effectief omdat de organisaties hecht contact onderhielden met hun achterban, die op deze manier voor het eerst een directe lijn tot de politiek ervaarden. Echter, ze hadden geen directe invloed op het bestuur van de stichting. De benoemingen vonden plaats in kleine kring en Karel vergelijkt het systeem zelfs met stalinistische modellen "waarin apparatsjiks, zonder zich al te veel gelegen te laten liggen aan de achterban, de dienst uitmaakten"⁶³. Bovendien was 40 procent van de boeren ongeorganiseerd en daarom niet

⁵⁷ G. van Dijk, L.F.M. Klep en A.J. Merckx, 'De corrosie van een ijzeren driehoek. Over de omslag rond de landbouw' (Assen: Van Gorcum, 1999).

⁵⁸ E.H. Karel, Boeren tussen markt en maatschappij, 31-56.

⁵⁹ Frouws, J., *Mest en Macht. Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970*, (Wageningen 1994), 51.

⁶⁰ Karel, Boeren tussen markt en maatschappij, 44. Maar ook Bieleman spreekt van 'harmoniemodel': Bieleman, *Boeren in Nederland: geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, Hoofdstuk 4.

⁶¹ Na de jaren 80 viel het harmoniemodel uiteen en sindsdien wordt de relatie tussen boer en politiek in Nederland gekenmerkt door conflict: Karel, *Boeren tussen markt en maatschappij*, 32.

⁶² Geurts, *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*.

⁶³ Karel, Boeren tussen markt en maatschappij, 44.

vertegenwoordigd⁶⁴⁶⁵. In 1954 breidde de stichting voor de landbouw zich uit tot 'Het landbouwschap', nu een publiekrechtelijk beleidsorgaan. Dat wil zeggen dat het regelingen en heffingen kon opleggen aan de leden, zijnde alle boeren en landarbeiders, en op die manier ook een vorm van overheid was⁶⁶. Een belangrijke reden dat boeren en landarbeiders deze samenwerking aangingen is het streven naar een vorm van inkomensgarantie. Een veelgenoemde reden voor deze behoefte is dat het boerenpak veel onzekerheden met zich meebrengt, omdat het onderhevig is aan de onvoorspelbare factor natuur.

De samenwerking tussen de bedrijven en de overheid was gestoeld op een aantal gedeelde uitgangspunten. In 'Vijftig jaar Landbouwbeleid in Nederland: Consensus en Conflict' vatten de Groot en Bauwens deze uitgangspunten helder samen:

- De landbouw moet een zo groot mogelijke bijdrage leveren aan de nationale welvaart. Daartoe moet onder meer*
- veel werk gemaakt worden van een concurrerend exportprodukt. Om dit en het vorige punt te bereiken moet*
 - de arbeidsproductiviteit in de landbouw hoger worden;*
 - De overheid is er mede verantwoordelijk voor, aan de werkenden in de landbouw tot op zekere hoogte een redelijk bestaan te garanderen en moet daartoe in het economisch verkeer een ondersteunende rol spelen.*
 - Die ondersteuning moet globaal zijn: hij moet produktgeoriënteerd zijn en niet bedrijfsgeoriënteerd; dat betekent dat er een sterke nadruk ligt op prijspolitiek en een minder zwaar accent op andere vormen van financiële ondersteuning⁶⁷.*

⁶⁴ Idem. 229.

⁶⁵ Merriënboer, J. van, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006), 169.

⁶⁶ Ook de ongeorganiseerde boeren waren verplicht om heffing te betalen aan het Landbouwschap. Boer Koekoek's 'Boerenpartij' kwam later voor deze boeren op.

⁶⁷ Groot, M.N. de, Bauwens, A.L.G.M., 'Vijftig jaar landbouwbeleid in Nederland; Consensus en conflict' in: idem., Drs. K.J. Poppe, *Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut* (Maastricht 1990), 147.

Het gezamenlijke doel van boer en politiek was duidelijk. Er moest meer geproduceerd worden met minder arbeid, maar de boer moest ook garantie hebben op een redelijk en stabiel inkomen. Het beleid om dit te realiseren kan grofweg worden onderverdeeld in een prijsbeleid, een productiebeleid en een structuurbeleid. Het structuurbeleid deed iets later pas zijn intrede en zoals de laatste van de bovenstaande uitgangspunten - *een sterke nadruk ligt op prijspolitiek* - al doet vermoeden had het invoeren van een 'prijs- en productiebeleid' de eerste prioriteit. Dit beleid kwam neer op het opstuwen van de productie en het verlagen van de productprijs. Al snel bleek deze louter financiële aanpak geen houdbare strategie. Omdat het loonpeil steeg door economische groei, terwijl het prijspeil van producten nauwelijks omhoogging, moesten boeren veel meer gaan produceren om hetzelfde inkomensniveau te bereiken. Zowel grond en arbeid waren duur dus de relatieve productiviteit per eenheid arbeid en per eenheid grond moest omhoog. Het gevolg: "een tot dan toe ongekend proces van mechanisatie, intensivering, specialisatie, rationalisatie en schaalvergroting"⁶⁸ onder de noemer 'landbouwstructuurbeleid'.

Ruilverkaveling en het landbouwstructuurbeleid

De nadruk kwam aldus gedurende de jaren 50 te liggen op een 'structuurbeleid'. De oorlog had een structureel probleem blootgelegd, de achterstand van de Nederlandse landbouw en het lage productievermogen in vergelijking met andere landen⁶⁹. Dit was voornamelijk veroorzaakt door het grote aantal kleine boerenbedrijven⁷⁰. Het structuurbeleid moest de omstandigheden creëren waarin de boeren hun productie konden verhogen terwijl zij nog op een redelijk inkomen konden rekenen. Wat er moest gebeuren was in grote lijnen: rationalisatie, schaalvergroting en specialisatie. Een belangrijk instrument hierin was de 'ruilverkaveling'. Ruilverkaveling houdt in dat landbouwpercelen van boeren worden herverdeeld om grotere,

⁶⁸ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 464.

⁶⁹ Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland*, 33-34.

⁷⁰ Ibid.

en dus productievere, landbouwkavels te creëren. Sinds de middeleeuwen bestond Nederland namelijk uit een lappendeken van kleine strookjes landbouwgrond. Toentertijd was dit een effectieve manier om de bodem gezond te houden: op meerdere stroken grond werden verschillende gewassen verbouwd die elkaar afwisselden zodat de grond niet uitgeput raakte en er minder kans was op plagen. Het houden van percelen op verschillende plekken verminderde ook het risico van andere natuurschade zoals overstroming of droogte⁷¹. Vanaf eind 19^e eeuw begon dit systeem aan efficiëntie te verliezen. Er werd steeds meer gebruik werd gemaakt van pesticiden en kunstmest en een trekker is pas voordelig wanneer je er een groot stuk land mee kan bewerken. Na veel campagnevoering van de overheid vond in 1916 de eerste vrijwillige ruilverkaveling plaats⁷². Na de Tweede Wereldoorlog, toen schaalvergroting het sleutelwoord werd van de agrarische modernisering, viel de noodzaak van ruilverkavelingen niet meer te ontkennen.

Om grotere stukken landbouwgrond te creëren was het noodzakelijk om sommige kleine bedrijven op te heffen. In sommige gevallen konden boeren door bemiddeling van de ‘Stichting Beheer Landbouwgronden’ (SBL) worden verhuisd naar de Noordoostpolder, maar verplaatsing kon niet altijd gegarandeerd worden. In de ruilverkaveling ‘nieuwe stijl’ werd sanering een steeds belangrijker middel tot schaalvergroting. Het werd duidelijk dat de ‘vermindering van de agrarische beroepsbevolking’ door middel van omscholing of uitkoop, als opzichzelfstaande doelstelling noodzakelijk was⁷³. De oprichting van de Stichting Ontwikkelings- en Saneringsfonds en de uitvoer van bedrijfsbeëindigingsregelingen vonden weliswaar pas in de jaren zestig plaats.

Vanaf de jaren vijftig werd het begrip ruilverkaveling steeds breder getrokken. Het beoogde steeds meer een ‘algeheel agrarisch ontwikkelingsplan voor plattelandsgebieden’⁷⁴. De fysieke ruimte en de leefwijze op het platteland moest worden verbeterd en daarbij werd ook gekeken naar recreatie, natuur, toerisme en landschapsbeheer. Daarnaast moest ook de

⁷¹ Ook een complex systeem van erfdeling en andere 18^e eeuwse sociale structuren lagen aan de indeling ten grondslag.

⁷² Van den Bergh, ‘Een korte geschiedenis van de ruilverkaveling’, 42.

⁷³ Brink, A. van den, *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-198*, (Wageningen 1990).

⁷⁴ Ibid. 113.

sociale structuur meebewegen en moesten het conservatieve boerengezin en de traditionele werkwijze van de boer worden gemoderniseerd. “De achterliggende gedachte hierbij was dat een ruilverkaveling maar weinig nut zou hebben, wanneer de boer zijn traditionele manier van werken zou voortzetten”, stelt van den Bergh⁷⁵. In een later hoofdstuk zal hier meer aandacht aan worden besteed.

Sicco Mansholt

Het belang van de landbouw voor Nederland in 1945 wordt gereflecteerd in het feit dat zij toen haar eigen departement kreeg; het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening⁷⁶. Als er één sleutelfiguur is in de naoorlogse landbouwgeschiedenis van Nederland, dan is het Sicco Mansholt, minister van dat departement tussen 1945 en 1958. Als landbouwminister van boerenafkomst kreeg hij in Nederland, en later als eurocommissaris in Brussel, veel voor elkaar en zijn bijzondere levensverhaal is tekenend voor de geschiedenis van de landbouw in vele opzichten. Sicco Leendert Mansholt kwam uit een familie van Groningse boeren en stond het liefst zelf ook de hele dag op het land. Zijn grootvader Derk Roelof Mansholt was een van de eerste Groninger ‘Herenboeren’. De ‘herenboer’ besloeg rond de 19^e eeuw een nieuwe boerenklasse van boeren met eigen grond en genoeg geld om hun werk op het land uit te besteden. Deze rijke boeren waren over het hele land te vinden maar vooral in Groningen en Friesland; ‘hoogland’ waar graan werd verbouwd. De Groninger herenboeren richtten zich eind 19^e eeuw al op modernisering en rationalisatie van productie, en waren vaak zeer maatschappelijk bewust⁷⁷, waardoor ze niet zelden ook bestuursfuncties bekleedden. Hun vooruitstrevende houding in combinatie met de vruchtbare kleigrond betaalde zich goed uit en het gebied kwam bekend te staan om zijn grote boerderijwoningen met luxueuze slingeruinen ontworpen door Engelse architecten⁷⁸. Toen in 1886 de graanprijzen door de

⁷⁵ Van den Bergh, ‘Een korte geschiedenis van de ruilverkaveling’, 52.

⁷⁶ Er was al eerder een directoraat van landbouw onder andere ministeries en tussen 1935 en 1937 bestond de intentie van een eigen ministerie dat in de praktijk niet van de grond kwam: Karel, Boeren tussen markt en maatschappij, 42. Zie ook: Louwes, S.L., ‘Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode’.

⁷⁷ Merriënboer, J. van, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006), 16.

⁷⁸ o.a. Kooij, P., ‘The evolution of the countryside over time’ in Town and countryside in a Dutch perspective, *Historia Agriculturae* 42, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) (2010), 213.

grond zakte, nam een aantal van deze herenboeren het op voor de rechten van de landarbeiders. Eén van deze herenboeren was de grootvader van Sicco Mansholt, de linksradicaal Derk Roelfs Mansholt⁷⁹. Hij las de boeken van Marx, onderhield briefcontact met prominente figuren zoals Multatuli en Ferdinand Domela Nieuwenhuis en stortte zich samen met de landarbeiders in een strijd tegen de elite⁸⁰. Hij was ervan overtuigd dat in een eerlijke landbouw met stabiele lonen voor de boer, de oplossing lag voor het gehele sociale vraagstuk⁸¹.

Hoewel de kleine Sicco niet met zijn grootvader is opgegroeid, heeft hij zich zeker door deze man en zijn bijzondere geschiedenis laten inspireren en 'de drang om de maatschappij te hervormen was hem met de paplepel ingegoten', aldus Merriënboer⁸². Maar, Sicco's eerste liefde was het boerenvak. Na lange tijd als landarbeider op de boerderijen van familieleden te hebben gewerkt kreeg hij in 1937 zijn eigen stuk land met boerderij in de nieuwe Wieringenpolder⁸³. Samen met zijn vrouw Henny werkte hij nachten door om hun schulden af te betalen terwijl hij overdag secretaris was van de plaatselijke SDAP⁸⁴. Toen in 1940 de Duitse bezetting een feit werd, rolden Sicco en Henny als vanzelf het verzet in en kwam Sicco uiteindelijk een grote rol te spelen in de ondergrondse voedselvoorziening.

Mede om deze ervaring werd de jonge Mansholt na de oorlog benoemd tot de eerste echte landbouwminister van Nederland. Hij was van plan het ambt slechts twee jaar uit te voeren maar bleef uiteindelijk meer dan een decennium⁸⁵. Hij observeerde de inefficiëntie van de boeren in Nederland en had medelijden met het ploegende boertje dat de klok rondwerkte en nooit met vakantie kon. Met de overtuiging dat het voor iedereen beter was voerde hij de druk op om de landbouw in Nederland te mechaniseren. Kranten spraken vol lof over deze

⁷⁹ Krips-van der Laan, H.M.F., *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving*, (Assen 1999), 57-70.

⁸⁰ Merriënboer, J. van, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006), 21.

⁸¹ Ibid. 24.

⁸² Merriënboer, J. van, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006), 36.

⁸³ Merriënboer, J. van, 'De Persoon Mansholt', Laatst gewijzigd 12-12-2012.
<https://www.rug.nl/research/ursi/leerstoel/ontstaansholtstoel/persoon>

⁸⁴ Sociaal Democratische Arbeiderspartij.

⁸⁵ Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland*, 37.

unieke man, die zowel het boeren als de politiek in de vingers had. In een interview in de Standaard op 1 februari 1947 werd hij als volgt geïntroduceerd:

“Welnu, wij prijzen een volk gelukkig dat onder zijn boeren ontwikkelde en vooral krachtige persoonlijkheden kent, die zoo van achter den ploeg kunnen overstappen naar 't Regeeringskasteel en de volksvertegenwoordiging. Zulk een man is onze huidige minister van Landbouw, Visscherij en Voedselvoorziening.”

Een van de fundamenteën van Mansholts ministerschap, en tevens belangrijk politiek nalatenschap, was de nauwe samenwerking met het georganiseerde landbouwbedrijfsleven. Drie dagen na zijn beëdiging zat Mansholt om de tafel met zijn neef Stefan Louwes, die bezig was met het opzetten van de Stichting voor de Landbouw⁸⁶. Hier verklaarde de nieuwe minister al dat hij de Stichting voortaan beschouwde als ‘representatief orgaan voor de land- en tuinbouw’⁸⁷. De daaropvolgende praktijk van maandelijks overleg tussen het hoofdbestuur en de minister zou het fundament vormen voor de landbouwpolitiek in de navolgende decennia⁸⁸.

Boer en socialist

Sicco Mansholt was boer én socialist, een zeer bijzondere uitgangspositie. De boer is namelijk altijd al moeilijk te positioneren geweest in de klassenstrijd, omdat hij of zij niet overtuigend in de categorie van kapitalist valt maar ook niet bij de bezitloze arbeider hoort. In 1899 bestempelde de Duitse prominente marxist Karl Kautsky dit probleem als de ‘Agrarfrage’: is de boer een vriend of vijand van de arbeidersklasse?⁸⁹. Karl Marx vond dat de massa der boeren geen klasse vormde omdat de boeren niet nationaal verbonden waren en hun klassenbelangen vertegenwoordigden door bijvoorbeeld politieke organisatie. Hij vergeleek de boerenstand

⁸⁶ Merriënboer, J. van, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006), 123.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Het maandelijks overleg is nog steeds in gebruik. S.L. Louwes, *Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode*.

⁸⁹ Westerman, F., *De Graanrepubliek*, (Amsterdam 1999), 25.

met een zak aardappelen, 'al stop je ze bij elkaar, het blijft een hoop losse elementjes'⁹⁰. Ook Sicco worstelde met de *Agrarfrage* en met de tegenstellingen tussen hemzelf en de boer die dit soms opleverde. Het twistpunt was in essentie dat de socialistisch gezinde Sicco vond: "de grond behoort in handen van de staat", waar de boeren zich schaarden achter de opvatting "Boerenland in Boerenhand"⁹¹. Dus schipperde de boerensocialist tussen protectionisme en liberale maatregelen. Hij wilde economisch 'gezonde' boerenbedrijven een goed inkomen garanderen maar ook zo veel mogelijk vrije handel omdat dat meer rationele productie en dus meer welvaart voor Nederland zou opleveren. De boer-politicus was niet geliefd bij de hele boerenbevolking, blijktens onder andere zijn bijnaam "the red bull"⁹². Volgens Merriënboer was Mansholt bij veel boeren populair, maar ze zouden nooit op zijn partij stemmen⁹³. Hij kwam in de Tweede Kamer vaak op voor 'het boerenbelang', maar dat bleek niet altijd een eenduidig belang. Wanneer hij de akkerbouwer bijvoorbeeld tegemoet wilde komen door hogere prijzen voor graan of aardappelen vast te stellen, zou hij zich de woede van de veeboer op de hals halen omdat dit tot duur veevoer zou leiden⁹⁴.

Sicco was een opmerkelijk bestuurder. Hij was erg gefocust op zijn lange termijn doelen en het optimaal gebruik van de Nederlandse grond. Het socialisme bood weliswaar het fundament voor het politiek denken van de jonge minister, maar het was niet zijn enige drijfveer. Het belangrijkste streven van Sicco na de oorlog was complete 'voedselautarkie' in Nederland. In de oorlog had hij, met vele anderen, ervaren wat afhankelijkheid van voedsel kon betekenen. En dat mocht nooit meer gebeuren. Om een onafhankelijke voedselvoorziening te kunnen realiseren, en te produceren voor buitenlandse export terwijl tegelijkertijd aan alle boeren een redelijk inkomen kon worden gegarandeerd, moest het complete boerenleven in Nederland flink op de schop. Met een bril van optimisme en overtuiging haalde Sicco Mansholt de bezem door het Nederlandse platteland. Hij wordt nog altijd geprezen, maar ook gelaakt, vanwege

⁹⁰ Abeelen, C. van den, 'Zo ongeveer als een zak met aardappelen een zak aardappelen vormt' Boeren in verzet, over boerenbewegingen vroeger en nu', *Brood en Rozen*, 2 (2012), 7.

⁹¹ Westerman, F., *De Graanrepubliek*, (Amsterdam 1999).

⁹² Westerman, F., *De Graanrepubliek*, (Amsterdam 1999), 28.

⁹³ Merriënboer, J. van, 'Het avontuur van Sicco Mansholt', *Radboud Universiteit Nijmegen* (1996), 144.

⁹⁴ Merriënboer, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006), 161.

het creëren van een landbouwpolitiek die de basis heeft gevormd van vele verdere modernisering.

‘De boer moest ondernemer worden’

Zoals in de paragraaf over ruilverkaveling al even werd aangestipt, ontstond er naast een structurele herziening van de landbouwgronden ook het idee dat de sociale structuur op het platteland moest worden getransformeerd. Mede door Mansholt, maar ook onder invloed van academici zoals ruraal socioloog Evert Willem Hofstee, raakte men ervan overtuigd dat modernisering van de landbouwstructuur niet afdoende was en ook een mentaliteitsverandering nodig was op het platteland: de traditionele werk- en leefwijze van sommige boeren stond de agrarische vooruitgang in de weg. De traditionele boer moest een moderne agrarisch ondernemer worden. Gerrie Andela noemt het een heus beschavingsoffensief; waar land- en tuinbouwwetenschappers, architecten, ingenieurs en andere specialisten zich bogen over het land bogen maatschappijwetenschappers en ‘huishouddeskundigen’ zich over de boer⁹⁵.

De nadruk op sociale planning kwam in ruilverkavelingsprojecten steeds meer aan de orde, maar vond daarnaast ook uiting in het ‘streekverbeteringsprogramma’ van de overheid. Deze *streekverbetering* was met name gericht op het ‘kleine-boerenprobleem’; het feit dat er een groot aantal kleine boeren bestond die niet voldoende in hun eigen levenshoud konden voorzien. Het hoofddoel was dus om boeren in achtergebleven agrarische gebieden sociaal en economisch op te stuwen naar een niveau dat vergelijkbaar was met dat van industriearbeiders⁹⁶. Het belangrijkste middel tot dit doel was voorlichting over technologische vernieuwingen, maar ook over leefwijze en financiën. Geïnspireerd door Amerikaanse voorlichtingspraktijken werden arbeids-‘efficiency’ en ‘work simplification’⁹⁷ het uitgangspunt. Het Amerikaanse model van ‘home economics’ werd in de Nederlandse huiskamer

⁹⁵ Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland*, H6, 126.

⁹⁶ Karel, ‘De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970’, 66.

⁹⁷ Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 131.

‘Landbouwhuishoudkunde’ genoemd⁹⁸. Het Europees Herstelprogramma (EHP) ofwel Marshallhulp (1947) bood namelijk niet alleen financiële steun in ruil voor politieke en economische samenwerking, maar ook specifieke kennis. Het ‘technical-assistance’ onderdeel van de Amerikaanse hulp was een uitgebreid programma, bestaande uit technische voorlichting en onderwijs, met als doel het verhogen van de arbeidsproductiviteit⁹⁹.

De ‘achtergebleven gebieden’ die werden geselecteerd voor de ontwikkelingshulp bevonden zich vooral op het ‘oude land’ en dan voornamelijk de zandgronden waar zandboeren al decennialang hun eigen specifieke landbouwmethoden hanteerden. Bij het inrichten van de nieuwe polders was al een selectie gemaakt en vond je alleen polderboeren met een moderne ondernemersgeest. De ontwikkelingsstreken werden aangewezen naar aanleiding van een rapport van het LEI (Landbouw Economisch Instituut) over de kosten van melkproductie. Zonder duidelijke aanleiding waren de kosten in sommige gebieden veel hoger, wat tot de conclusie leidde dat inefficiënte werkwijzen hier hardnekkig huishielden.

Het kleine-boerenprobleem

Het kleine-boerenprobleem was geenszins een nieuw fenomeen. Aan het eind van de 19^e eeuw waren de onrendabele boeren met hun slechte leefomstandigheden al een zorg voor de overheid. Zij investeerden toen in onderzoek en landbouwvoorlichting en mede door toename van het gebruik van kunstmest en de instelling van coöperaties verbeterde de positie van deze ‘keuterboertjes’¹⁰⁰. Helaas dook het probleem weer op tijdens de economische crisis van 1929 toen de Nederlandse kleine boeren niet bestand bleken tegen de internationale concurrentieverhoudingen¹⁰¹. Erwin Karel concludeert mede hierom dat het kleine-boerenprobleem een relatief begrip is. Zolang schaalvergroting voorop staat, stelt hij, wordt het probleem telkens vooruitgeschoven. “Aan het begin van de twintigste eeuw slaagden de meeste boeren er nog in om met zo'n 1-5 hectare een goedlopend boerenbedrijf te

⁹⁸ Karel, ‘De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970’, 84.

⁹⁹ Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 19.

¹⁰⁰ Karel, ‘De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970’, 72..

¹⁰¹ Ibid.

onderhouden. Rond 1945 was die norm verschoven naar 7 hectare. In de IJsselmeerpolders was het toen al gebruikelijk om 12 hectare als minimum te beschouwen¹⁰².

Hoewel het kleine-boerenprobleem kan worden gezien als een vraagstuk van alle tijden, was het na de oorlog een zodanig urgente kwestie dat het in de troonrede van 1946 werd besproken. Koningin Wilhelmina formuleert als hoofddoel voor de landbouw een zo laag mogelijke kostprijs van land- en tuinbouwproducten, met als voorwaarde "het economisch verantwoorde kleine boeren- en tuindersbedrijf een zodanig inkomstenpeil te waarborgen, dat voor het gezin een behoorlijk bestaan verzekerd is"¹⁰³. Volgens Jan Bieleman is de kwestie de aanleiding voor het ingrijpende naoorlogse landbouwbeleid. Het rapport 'Het kleine-boerenprobleem in Nederland', uitgebracht door de Commissie "Klein Boerenbedrijf" die werd ingesteld door het Centrum voor Staatkundige Vorming (1947), benoemt het als kernprobleem van de landbouw in Nederland¹⁰⁴. Hoewel het kleine-boerenprobleem door alle actoren in Nederland wel wordt erkend, verschillen het accent en de geponeerde oplossingen. Sommige instanties of personen benadrukken het culturele belang van de kleine boeren voor 'de gemeenschap'. Zo zou deze klasse van godsdienstgezinde en sober levende landbewerker een goed tegenwicht bieden voor de steeds individualistischer wordende samenleving. Dit idee komt echter vooral uit katholieke hoek. "Het conservatisme van de boer kan wel eens een beletsel zijn voor het bereiken van het goede, maar het is veel meer een stootblok, waarop het kwade te pletter loopt", stelt het rapport van het Centrum voor Staatkundige Vorming; het wetenschappelijk Instituut voor de Katholieke Volkspartij. Minister Mansholt en het kabinet vonden echter dat de samenleving meer gebaat was bij ondersteuning van boeren door middel van economisch verantwoorde bedrijfsvoering¹⁰⁵.

¹⁰² Ibid. 73.

¹⁰³ Koningin Wilhelmina, *Troonrede 1946*, 23-07-1946.

¹⁰⁴ *Het kleine-boerenprobleem in Nederland*, rapport uitgebracht door de Commissie "Klein Boerenbedrijf", ingesteld door het Centrum voor Staatkundige Vorming (Den Haag 1947), 25.

¹⁰⁵ Merriënboer, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006), 121.

Hoofdstuk 3: De boer volgens de boer

Introductie: De Boerderij

Voor boeren in de 20^e eeuw bestond er een ruime keuze aan boerentijdschriften. Veel van deze tijdschriften waren gericht op een specifieke vakgroep, waardoor de veehouder en akkerbouwer verschillende bladen lasen. Echter bestonden er ook boerentijdschriften die alle soorten boeren van dienst wilden zijn. Hierin stond het leven op de boerderij centraal en werd naast de vaktechnische inhoud ook de sociaal-maatschappelijke en politieke positie van boeren in Nederland besproken. Tussen 1907 en 1946 bestond bijvoorbeeld het blad *Land en Vee*, tussen 1940 en 1942 het *Landbouwweekblad* en tijdens de oorlog las men *Boer en Erf* of het *Agrarisch Nieuwsblad*. Hiernaast waren er speciale bladen voor landarbeiders, zoals het blad *Vereenigt u; orgaan van den Nederlandschen Bond van Arbeiders in het Landbouw-, Tuinbouw- en Zuivelbedrijf*, dat tussen 1909 en 1960 actief was. Een tijdschrift dat proclameerde voor alle boeren en tuinders te zijn was het '*Boer & Tuinder*'¹⁰⁶, maar het was een product van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond. Een betere afspiegeling van de hele boerengemeenschap is waarschijnlijk de lezersgroep van het blad *De Boerderij*. Ondertitel van het blad luidde: '*Weekblad gewijd aan den land- en tuinbouw, veeteelt, pluimveehouderij enz.*'. Het blad had ten tijde van zijn oprichting als voornaamste doel het verschaffen van informatie over allerlei zaken die het boerenbedrijf aangaan. Het beloofde bijvoorbeeld zijn lezer op de hoogte te houden van verschillende prijsontwikkelingen aangaande mest, veevoer en andere producten¹⁰⁷. En het zou een platform bieden voor de verkoop van vee, het verpachten van stukken landbouwgrond en boerderijen, of vinden van personeel¹⁰⁸. Hoewel *De Boerderij* dus een grotendeels vaktechnisch blad was, was er tussen 1945 en 1955 wel degelijk ook ruimte is voor politieke en maatschappelijke reflectie, zowel direct als indirect. Tot slot speelt ook de beschikbaarheid een rol in de keuze voor dit blad als belangrijkste onderzoeksobject. Het blad wordt nog steeds uitgegeven en wordt dus al meer dan een eeuw gelezen. De uitgaven tussen

¹⁰⁶ 'Waarom dan voor iedere groep een eigen blad?', *Boer en tuinder*, Jaargang 1, nr. 1, 4 januari 1947.

¹⁰⁷ *De Boerderij; Weekblad gewijd aan den land- en tuinbouw, veeteelt, pluimveehouderij enz* jaargang 1, nummer 1, 1 oktober 1915, p. 1.

¹⁰⁸ *Ibid.*

1915 en 1960 zijn beschikbaar via de gedigitaliseerde database van de Koninklijke Bibliotheek, Delpher. Op deze manier is een systematisch krantenonderzoek mogelijk voor de gehele periode van 1945 tot 1955.

De mate van representatie van de hele boerenbevolking door de lezers van dit blad is niet met zekerheid vast te stellen. Echter, omdat het een voornamelijk vaktechnisch blad was, niet specifiek voor een bepaald slag boer of met een religieuze achtergrond, kan worden aangenomen dat de lezerskring de breedte van de boerenbevolking betrof. Dit wordt bevestigd door de verscheidenheid aan bijdragen in de rubriek 'Lezen en ter harte nemen', waar korte berichten van lezers over allerlei onderwerpen werden gepubliceerd.

Nadeel is wel dat zo'n 95 procent van de bladen uit puur vaktechnische inhoud bestond en er dus door een hoop woorden geploegd moet worden voor slechts enkele uitingen die politiek of maatschappelijk van aard zijn en voor deze scriptie interessant zouden kunnen zijn.

De nationale rol der boerenstand

"De Boer helpt trouw

Aan Neerland's wederopbouw

Zijn leidsman is daarbij

Het vakblad 'De Boerderij'

G.H. Roerink,

Usselo"¹⁰⁹

In dit hoofdstuk bespreek ik verschillende reflecties op de maatschappelijke rol van de boer zoals te vinden zijn in *De Boerderij* in het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog. Welke taken zag de boerenstand als haar plicht en hoe verhouden deze zich tot haar veronderstelde rechten? Wat is de invloed van de oorlog geweest op het imago van de boer in deze periode? Had de boer naast een economische ook een culturele taak te verrichten?

¹⁰⁹ *De Boerderij*, 20-11-1946.

En nu... Met Frissche moed vooruit!

Oorlogen zorgen vaak voor een verhoogd gevoel van nationaal bewustzijn en collectieve gevoelens van hoop en plichtsbesef. Deze sentimenten raakten na de Tweede Wereldoorlog ook de boerenbevolking. De eerste uitgaven van *De Boerderij* sinds de oorlog zijn in dit opzicht het meest interessant. Er bestond vanuit de redactie veel reflectie over de rol van de boer in de wederopbouw en in verschillende artikelen lag de aansporing – zowel impliciet als expliciet – om het landsbelang te behartigen.

In september 1944 moest de uitgave van *De Boerderij* worden gestaakt¹¹⁰ (voornamelijk wegens papierschaarste). Op 5 december 1945 wordt de druk van het blad weer opgepakt¹¹¹ en in het eerste redactioneel wordt de lezer toegesproken met de volgende woorden:

“Ons blad zal thans komen in woningen, geteisterd door den oorlog, in huizen, waar een of meerdere bloedverwanten ontbreken, op boerderijen, waar door inundatie of anderszins onnoemelijke schade is aangericht aan veestapel en landerijen, in zoovele gezinnen, waar in zoo velerlei opzichten ‘een nieuw begin’ moet worden gemaakt. Ons blad wil daarbij helpen, voor zoover het betreft aangelegenheden van akkerbouw, veehouderij, fruitteelt, pluimveehouderij, enz. En het domein van de boerin. Voorts zullen wij evenals in het verleden ijveren voor de juiste waardeering van het platteland en een rechtvaardige belooning van boer en landarbeider.”¹¹²

Uit deze redactioneel kunnen we een aantal dingen opmaken die op verschillende latere momenten in het onderzoek van belang zullen blijken. Ten eerste wordt duidelijk dat het blad was bedoeld ter ondersteuning van allen die werkzaam waren in de akkerbouw, veehouderij,

¹¹⁰ Het feit dat *De Boerderij* tot dit moment is blijven publiceren duidt zeer waarschijnlijk op een vorm van collaboratie.

¹¹¹ ‘En nu.... Met frisschen moed weer aan de slag’, *De Boerderij* 5-12-1945.

¹¹² Ibid.

fruitteelt en pluimveehouderij. Het boerenbestaan bestond dus uit verschillende afdelingen en onder de noemer boer bevonden zich dus ook de akkerbouwer, veehouder en de boerin. Ten tweede was het 'nieuwe begin' na de oorlog een belangrijk thema. Tot slot stelde de redactie dat het blad zich zou inzetten voor een "juiste waardeering van het platteland en een rechtvaardige beloning van boer en landarbeider". De landarbeider vormt een speciale subcategorie want hij behoort wel tot het platteland maar is geen boer. De wens tot meer waardering voor de rol van de boer en het platteland zal een rode lijn zijn in de verschillende artikelen in *De Boerderij*.

De redactie sprak in haar artikelen direct tot de 'boerenbevolking', een entiteit die niet duidelijk werd gedefinieerd maar dus waarschijnlijk bestond uit allen die op het platteland werkzaam waren. Maar, naast boeren waren deze mensen ook Nederlanders en juist in deze naoorlogse jaren kon men in *De Boerderij* ook de aansporing lezen om te denken als Nederlander en omwille van het landsbelang weer 'met friscchen moed!' aan de slag te gaan. Vanuit dit oogpunt werd gewezen op het feit dat er nog steeds een voedseltekort heerste en dat het opschroeven van de productie in levensmiddelen hiervoor de enige oplossing was. "Met elkaar hebben we te weinig geld, om maar in te voeren, zooveel als we nodig hebben. Wat we hier kunnen produceren behoeven we niet uit het buitenland te halen"¹¹³. De boeren werden aangespoord om verder te denken dan hun eigen bedrijf en bijvoorbeeld bouwland te blijven cultiveren in plaats van grasland, waar sommige boeren de voorkeur voor bleken te hebben.

"Want wie niet verder denkt dan wat hij op z'n eigen bedrijf ziet en zich niet bekommert, om wat er voor 't land noodig is, meent vaak, dat nu de sterke arm van de Duitschers er niet meer is, hij mag doen, wat hij wil."

*(..) "neen, laat men moed verzamelen en meer doen dan waartoe men lust heeft. Houdt het nog een paar jaar vol. Wij komen er dan samen weer bovenop. En wel zooveel te eerder, als er meer meedoen aan de wezenlijke bevordering van de eigen productie."*¹¹⁴

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

Een andere aansporing tot plichtsbesef kwam naar voren in een referaat van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). Voorzitter van de bond, W.P. Cnossen richtte zich tot zijn achterban in september 1945 middels een referaat met de titel 'De jonge boer en tuinder en zijn taak en toekomst'. Hij besprak de stand van zaken onder de boerenbevolking in een door oorlog verwoest Nederland om vervolgens zijn ideeën over de toekomst van de jonge boer te kenschetsen. De tekst is doorspekt van bekende christelijke kernwaarden als verantwoordelijkheidsgevoel en vertrouwen, maar het is ook duidelijk dat de oorlog de boer hernieuwd bewust had gemaakt van zijn plicht aan het volk.

Men begreep: nu de mof de spullen niet meer weghaalt, behoren onze producten aan de Nederlandse volksgemeenschap Dat is een uitnemende les geweest voor den jongen boer. En een les, die hij ongetwijfeld begrepen heeft. Een les ook, die hem leert, dat de wereld groter is dan zijn bedrijf en dat zijn taak zich niet enkel tot dit laatste beperkt, maar dat hij een plicht en roeping heeft tegenover zijn volk¹¹⁵.

Naast verschrikkingen en verval zag Cnossen potentie in de hernieuwde gemeenschapszin in Nederland. "Ons nationaal bewustzijn is gesterkt. We weten het weer: Eendracht maakt macht"¹¹⁶. Het aspect van boer zijn als hoeder van de natie, of in ieder geval iemand met een plicht naar het volk, kwam hier niet voor het eerst aan het voetlicht maar was zeker nieuw leven in geblazen in de periode na de Tweede Wereldoorlog.

Tegenover een enkele aansporingen tot vaderlandsliefde of blijk van een gesterkt nationaal bewustzijn bestond echter een veel groter aandeel aan teksten met een iets afwijkend sentiment. Namelijk het idee dat de boer zich als vanzelfsprekend inzette - en had ingezet – voor het landsbelang terwijl de rest van de bevolking de boer hiervoor geen

¹¹⁵ W.P. Cnossen, 'De jonge boer en tuinder en zijn taak en toekomst', referaat gehouden ter bondsconferentie van de chr. Boeren- en tuindersbond in Nederland op 24, 25 en 26 september 1945 te Hoofddorp.

¹¹⁶ Ibid.

erkenning of blijk van waardering gaf. Het volgende lange citaat is exemplarisch voor dit sentiment.

“De natuur roept in de land en tuinbouwer automatisch wakker wat hun te doen staat. Er moet gewerkt worden want de mensheid kan niet zonder levensmiddelen voortbestaan, en dus ploegt de boer voort. Wanneer alle categorieën van de samenleving dit voorbeeld eens volgden. Minder praten doch meer doen. We meenen, dat zulks de maatschappij wel ten goede zou komen. Intusschen moeten we de zaken neemen, zoals ze nu eenmaal zijn en onder deze omstandigheden wil het ons gewenscht voorkomen, dat de land en tuinbouwers toch verstandig zullen doen, met zich niet geheel en al te laten meeslepen door het werk van allen dag. Het is noodzakelijk, dat zij ondanks alle drukte in het bedrijf, zich toch af en toe eens bezinnen over datgene wat er zich zoo al afspeelt in de maatschappij. Het is niet denkbeeldig, dat anders heel wat zaken op den duur uitgevochten worden op de ruggen van de bodembewerkers. Dat de boer de primaire voedselproducent is, hebben vele stadsbewoners steeds vergeten. Daaraan dachten ze alleen in oorlogstijd.”¹¹⁷

Dit citaat schetst een beeld van de boerenbevolking als hardwerkend en dienstwillig, en daarmee inherent anders dan de niet-boer. De suggestie wordt eveneens gewekt dat de boer doorgaans geen tijd heeft om zich te veel bezig te houden met nadenken over ‘wat er zich zoo al afspeelt in de maatschappij’ en het advies luidde om dit nu eens wel te doen. Niet per se omwille van het algemeen belang maar omdat de boer - of ‘bodembewerker’ - anders wel eens onopgemerkt in diskrediet zou kunnen worden gebracht. De stadsbewoner werd gezien als groepering die zich niet bekommerde om de boeren en ook zijn belangrijke werk voor de samenleving leek te zijn vergeten. Dit gevoel van miskenning zal in de loop van de opvolgende maanden en jaren steeds groter worden en vooral uiting vinden in de roep naar een eerlijke financiële beloning voor de boer.

¹¹⁷ ‘Enkele actueele vraagstukken’, *De Boerderij* 2-1-1946.

De vraag in hoeverre een versterkt gevoel van nationaal bewustzijn en plichtsbesef in de jaren na de oorlog onder de boeren leefde is lastig te beantwoorden. In *De Boerderij* werd zeer regelmatig gerept over de belangrijke rol van de boerenstand voor het land als geheel; als primaire leverancier van broodnodige levensmiddelen zowel als haar onmiskenbare rol in de export. De hoofdgedachte in deze berichten was echter steeds weer de klacht dat tegenover de belangrijke taak der boeren geen enkele blijk van waardering stond. De boeren pleitten voor een vorm van landstrouw en plichtsbesef dat hand in hand gaat met een eerlijke loonpolitiek. Een eerlijke verdeling van inkomens zou volgens hen niet alleen de boeren ten goede komen maar ook in het belang zijn van het volk als geheel¹¹⁸:

*“Ter wille van onze nationale kracht is een gezonde landbouw noodzakelijk. De Nederlandse landbouw mag niet de kameel zijn waarop het Nederlandse volk zijn last legt bij de toch door de woestijn.”*¹¹⁹

Het imago van de boer

Hoe de boeren zichzelf in de naoorlogse jaren beschouwden, hing sterk samen met het idee over de rol die zij in de samenleving vervulden. Het imago dat de boer bij de rest van de bevolking genoot was een belangrijke factor in zijn maatschappelijke betekenisgeving. De volgende paragraaf bespreekt op welke manier de Tweede Wereldoorlog van invloed is geweest op het imago van de boer volgens de boeren die bijdragen hebben ingezonden in *De Boerderij*.

Over de rol van de boeren in de Tweede Wereldoorlog is het laatste nog niet geschreven, over het imago van de boer ten gevolge hiervan evenmin. Dat voor de boer een zeer belangrijke rol was weggelegd in de oorlog valt niet te betwisten. Terwijl de internationale handel stillag waren de boeren verantwoordelijk voor het voeden van de gehele bevolking ten oorlogstijd. Onder het bewind van Stephan Louwes werd de productie zo goed als mogelijk

¹¹⁸ ‘De Plattelandsbevolking en de Industrialistie’, *De Boerderij* 28-04-1948.

¹¹⁹ ‘Lezen en ter Harte nemen’, *De Boerderij* 25 – 02 – 1948.

opgeschroefd en werden volop aardappelen en graan verbouwd om zo veel mogelijk snelle voedingsstoffen te leveren voor het volk. Het platteland, dat veelal in de luwte van het geweld bleef, heeft daarnaast ook vele onderduikers ondergebracht, illegaal voedsel werd hier langs Duitse soldaten gesmokkeld en in de hongerwinter bracht men hun kinderen onder bij de boer om aan te sterken.

Toch blijkt er een ander hardnekkig imago van de boer in oorlogstijd te (hebben) bestaan, namelijk van boeren die misbruik hebben gemaakt van hun positie door mensen die op hongertocht waren de hoofdprijs te vragen voor de zeer schaarse goederen. Dit beeld komt onder andere naar voren in een onderzoek van historicus Antoon Vrints, die een analyse maakte van 83 anonieme brieven van burgers die tijdens de oorlog aan Stephan Louwes werden gestuurd¹²⁰. De burgers klaagden veelal over de boeren, die volgens hen hun betere voedselproducten voor hoge prijzen verkochten aan “beter gestelde, Duitsers en NSB’ers” terwijl de rest van het volk zich moest voeden met “varkensvoeder”¹²¹. “De boeren worden schatrijk” schreef een Rotterdammer al eind 1941. Volgens Vrints ontstond er in de samenleving een ‘moreel spiegelbeeld’ door het grote contrast tussen de profiterende boeren en de hongerlijdende bevolking¹²².

Over de werkelijke hoeveelheid boeren die zich in de oorlog schuldig hebben gemaakt aan moreel onaanvaardbare praktijken of op enige wijze ten koste van anderen geprofiteerd hebben van de situatie zijn geen cijfers bekend¹²³. Dat er boeren zijn geweest die zich aan dergelijke praktijken schuldig hebben gemaakt is zeker. Het verbinden van een juridische conclusie aan het misbruik bleek daarentegen onuitvoerbaar. Over de winst die tijdens de oorlog gemaakt werd op voedselproducten werd in 1946 besloten dat “deze niet moet worden aangemerkt als buitengewone oorlogswinst”. Dit gold ook voor de gevallen waarbij hogere prijzen werden gevraagd aan het “hongerende publiek” dan wettelijk was vastgesteld¹²⁴.

¹²⁰ Vrints, A., ‘Alles is van ons’, Anonieme brieven over de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog’, *BMGN - Low Countries Historical Review*, volume 126, issue 3, (2011), 25 – 51.

¹²¹ Vrints, ‘Alles is van ons’, 41.

¹²² Vrints, ‘Alles is van ons’, 43-44.

¹²³ schrijft ook H. Geurts in: *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*, 209.

¹²⁴ ‘Korte Berichten’, *De Boerderij* 02-01-1946.

Hoewel de schaal van het misbruik onmogelijk is vast te stellen werd de kwestie na de oorlog onderdeel van het gesprek over het imago van de boer. In *De Boerderij* werd de kwestie hier en daar genoemd, en dan met name het feit dat de boer door de omstandigheden in oorlogstijd goed verdiende. In het artikel 'De Veiligste Weg', waarin een auteur de levensloop van de boerenstand uiteenzet vanaf de jaren twintig, las men dat de boer het altijd financieel moeilijk heeft gehad. Maar, "met den oorlog werden de prijzen loonend"¹²⁵. Tijdens de oorlog had de boer ineens geld in handen maar de auteur noemt het een vorm van schijnwelvaart. De rest van het artikel bespreekt vervolgens de financiële stabiliteit van de boerenstand en had dus niet als bedoeling om te reflecteren over de keuzes van sommige boeren. In een ander artikel, uit 1948, komt de kwestie van moraliteit in oorlogstijd uitgebreider aan bod. De auteur van 'Over het landbouwbeleid' stelde allereerst dat 'in het algemeen' de Nederlandse boer zijn verantwoordelijkheid heeft gevoeld. Hij heeft het Nederlandse volk 'gevrijwaard voor de honger' tot aan de spoorwegstaking van 1944 die de voedselvoorziening tot aan de bevrijding platlegde. Maar, vervolgt de schrijver:

*"natuurlijk zijn er uitzonderingen geweest; ook onder de boeren kwamen enkelingen voor, die een zwart handeltje kozen boven het ernstig vervullen van hun taak en daarmee hebben dezulken kwaad gedaan. Maar wie de boer in het algemeen een verwijt zou willen maken, toont daarmee zijn onwetendheid of zijn kwade wil."*¹²⁶

De bijdragen in *De Boerderij* over dit onderwerp gingen niet verder dan het erkennen van het feit dat er op een klein aantal boerderijen verwerpelijke excessen hadden plaatsgevonden. Er bestond consensus over het idee dat tegenover een enkele 'slechte' wel honderden boeren stonden die zich als 'goede vaderlanders' hadden gedragen¹²⁷. Door de jaren heen blijft de nadruk liggen op al het goede werk dat door het gros van de boeren is verricht in de oorlog. 'Lijdelijk' heeft de boer zijn lot geaccepteerd en zijn verantwoordelijkheden op zich

¹²⁵ 'De Veiligste Weg', *De Boerderij* 22-05-1946.

¹²⁶ 'Over het landbouwbeleid', *De Boerderij* 25-08-1948.

¹²⁷ 'Wat betekent de boer voor de Nederlandse consument?', *De Boerderij* 15-10-1952.

genomen¹²⁸, ‘omdat hij diep in zijn hart voelde dat het vaak niet anders kon’. Met het idee een belangrijke rol te hebben vervuld in de oorlog, en trots te hebben gehandeld in het landsbelang, ontstaat na de oorlog juist een teleurstelling onder sommige boeren omdat hun maatschappelijke rol niet werd erkend. Zij hadden verwacht na de oorlog bestaanszekerheid te hebben en redelijke vergoedingen te ontvangen voor hun producten, zonder het ‘overbodig maatregel’ dat de oorlogsjaren kenmerkte. In dit opzicht voelde velen boeren zich miskend en beschouwden de jaren vlak na de oorlog als een ‘ontnuchtering’. Zowel financieel als sociaal-maatschappelijk kregen de boeren niet de erkenning die zij hadden verwacht:

“Heeft de hongerperiode in de grote steden nog niets geleerd? Van waardering voor het werk van de boer blijkt in geen enkel opzicht veel”¹²⁹

Naarmate de oorlog steeds verder in het verleden kwam te liggen werd het de boeren duidelijker dat hun verdiensten binnen die oorlog waren vergeten. Tijdens en direct na de oorlog was het volk nog “goed doordrongen van het uiterst grote belang van het boerenbedrijf”¹³⁰ en was de boer een ‘geziene figuur’ omdat de hongerige burgers het belang van voedselvoorziening elke dag voelden. In 1951 klaagde een inzender dat de boer nu weer als ezel werd gezien, die ‘onevenredig zware lasten moet dragen’¹³¹. De combinatie van gebrek aan erkenning en de maatschappelijke verantwoordelijkheden die de boer naar eigen zeggen droeg, gaven hem een wrang gevoel van onrecht. In *De Boerderij* vond dit gevoel aan alle kanten weerklank.

¹²⁸ ‘Over het landbouwbeleid’, *De Boerderij* 25-08-1948.

¹²⁹ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 15-12-1948.

¹³⁰ ‘Wat betekent de boer voor de Nederlandse consument?’, *De Boerderij* 15-10-1952.

¹³¹ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 21-03-1951.

‘De rechtvaardige beloning van boer en landarbeider’

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat boeren vaak een duidelijk idee hadden over hoe zij door de samenleving werden beschouwd. De klacht dat de boer niet genoeg erkenning kreeg voor zijn belangrijke werk klonk in veel artikelen en inzendingen in *De Boerderij* door. Een belangrijk onderdeel van dit ongenoegen was de lage financiële beloning die de boeren in de naoorlogse periode ontvingen.

Het financiële beleid van de overheid betreffende de landbouw was altijd al een belangrijk onderwerp in *De Boerderij*. In de eerste uitgave na de oorlog meldde het redactioneel artikel dat het blad zich ‘evenals in het verleden’ in zal zetten voor ‘*de juiste waardeering van het platteland en een rechtvaardige beloning van boer en landarbeider*’¹³². In deze paragraaf zien we hoe het naoorlogse prijsbeleid, dat onderdeel was van het grootschalige moderniseringsplan, van invloed was op de betekenis van de boer.

In 1946 kreeg het naoorlogse prijsbeleid vorm. Allereerst moest het volk dat druk bezig was met de wederopbouw goedkoop kunnen eten. Daarnaast stelde minister Mansholt dat de Nederlandse land- en tuinbouw zich moest aanpassen aan verschuivingen op de wereldmarkt. Ofwel, de productprijzen moesten omlaag. Omdat er een grote vraag bestond naar landbouwproducten, uit zowel binnen en buitenland, was een complete herstructurering noodzaak: “eerste voorwaarde is, dat wij door intensieve bedrijfsvoering onze kostprijs zo veel mogelijk aan dien van den wereldmarkt aanpassen”¹³³ was zijn bericht naar de tweede kamer volgens een artikel in het ‘mededeelingen’ katern.

Uit berichtgeving in *De Boerderij* blijkt dat de boeren al redelijk snel concludeerden dat de prijzen veel lager werden gehouden dan in het buitenland, enkel om een goede concurrentiepositie te bewerkstelligen. De grote exportwinsten werden dus door boeren behaald en niet door de handel en industrie¹³⁴. De opbrengst zou logischerwijs ook voor een groter deel naar de boeren moeten gaan, stelden zij. Volgens verschillende berichten ontving

¹³² ‘Een nieuw begin!’, *De Boerderij* 05-12-1945.

¹³³ ‘Mededeelingen’, *De Boerderij* 13-02-1946.

¹³⁴ ‘De prijzen der agrarische producten, de grondbelasting en de pachten in Nederland en België’, *De Boerderij* 09-03-1949.

de boer slechts twee-derde deel van zijn rechtmatig aandeel in het nationaal inkomen¹³⁵¹³⁶. Bij elke nieuwe prijsbepaling steeg de verontwaardiging en de scheve verhoudingen leidden steeds maar weer tot de conclusie dat de boer voortdurend werd benadeeld ten opzichte van andere bevolkingsgroepen¹³⁷. Het aantal berichten en artikelen in *De Boerderij* die dit onderwerp aangaan is enorm. Volgens deze berichten werd de combinatie van hoge arbeidslonen en 'beslist onlonende prijzen' steeds meer boeren funest¹³⁸.

Naast de steeds groter wordende ontstemming over het prijsbeleid onder boeren, bestond ook in andere delen van de bevolking kritiek op de situatie. Overheidsfunctionarissen lieten zich misprijzend uit. Een oud-referendaris van het landbouwdepartement sprak van uitbuiting van de boerenbevolking en een oud kamerlid vond dat de boer steeds meer werd verlaagd tot 'koelie'¹³⁹ van de grootstedelijke bevolking¹⁴⁰. Ook Herman Derk Louwes, bestuurder en informele 'burgemeester van de Nederlandse landbouw'¹⁴¹, bemoeide zich met de zaak. *De boerderij* citeerde in maart 1947 zijn kritiek op de prijspolitiek van de overheid. Uit zijn redevoering bleek dat hij zich grote zorgen maakte over de voedselpositie van Nederland. Het was een strenge winter en een deel van de aardappelen en graan waren vergaan door vorstschade. Om op dit moment de richtprijzen te verlagen in plaats van de verhogen zou volgens Louwes op termijn de landbouw schade toebrengen. Boeren zouden hun vee niet voldoende kunnen voeren, hun werknemers niet kunnen betalen en voelden zich 'gegriefd'. Dit alles zou de productie op lange termijn geen goed doen¹⁴². Een abonnee uit Brabant verwoordde hetzelfde sentiment met een boerenwijsheid: "het kan nooit goed zijn het dorschende trekdier den bek dicht te binden". Naast Louwes en een groot aantal lezers protesteerde ook het hoofdbestuur van de Christelijke Boeren en Tuinders Bond (C.B.T.B.)

¹³⁵ 'De nieuwe richtprijzen', *De Boerderij* 10-03-1948.

¹³⁶ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 23-11-1949.

¹³⁷ 'Naar aanleiding van onze uitvoer over 1947', *De Boerderij* 31-03-1948.

¹³⁸ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 20-08-1947.

¹³⁹ Pejoratieve term voor koloniale ongeschoolde contractarbeiders (loonslaven) uit de tijd na de slavernij. Het woord heeft een negatieve lading: moeten werken als een koelie (mensonwaardig); koeliewerk (zwaar, vernederend en eentonig). <<https://nl.wikipedia.org/wiki/Koelie>>.

¹⁴⁰ 'De boer vraagt daden geen woorden!', *De Boerderij* 03-09-1947.

¹⁴¹ Geurts, *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*, 288.

¹⁴² 'De reactie op de richtprijzen', *De Boerderij*, 05-03-1947.

tegen het 'eenzijdig verlagen van den prijzen voor akkerbouwproducten en eieren' en stuurde minister Mansholt daarover een telegram¹⁴³.

De grote ontevredenheid onder boeren ten aanzien van het prijsbeleid leidde hen ertoe te concluderen dat zij in plaats van gelijkwaardige staatsburgers als tweederangs burger werden behandeld die "bij voortdoring in de citroenpers wordt uitgeknepen"¹⁴⁴. Kritische uitbarstingen waarbij de boerenbevolking als 'melkkoe' werd beschreven of het platteland als 'stiefkind' van de Nederlandse samenleving¹⁴⁵ werd geponereerd, waren veelvoorkomend. "De boer mag de hoop niet opgeven, dat hij een gelijkgerechtigde plaats in ons volksgeheel zal kunnen veroveren", stelde de redactie na opnieuw een teleurstelling in de vorm van een verlaging van de melkprijs. De vraag om eerlijke prijzen was volgens de boeren niet slechts een wens maar een moreel recht¹⁴⁶¹⁴⁷. "De boer weet, dat hij slechts 2/3 deel ontvangt van zijn rechtmatig aandeel in het nationaal inkomen, en hij zal er niet in kunnen en willen berusten, dat die toestand bestendig blijft"¹⁴⁸¹⁴⁹.

Opvallend is een aantal artikelen dat naast de Haagse instanties ook een andere oorzaak zag voor de achtergestelde positie van de boer. Namelijk, zijn milde en toegeeflijke karakter. "De boerenstand is te weinig strijdbaar" stelde de redactie. En dat zorgt er ook voor dat de boer al decennia lang in een minderwaardige positie verkeert¹⁵⁰. "Van alle Nederlanders is de boer nu eenmaal een van de beste werkers maar een van de slechtste strijders voor zijn eigen belangen..."¹⁵¹.

¹⁴³ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 02-04-1947.

¹⁴⁴ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 16-04-1947.

¹⁴⁵ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 24-12-1952 en 'De verdeling van het nationaal inkomen', *De Boerderij* 08-08-1951.

¹⁴⁶ "Is het niet immoreel, de prijzen van de agrarische producten laag te houden op kosten van enkele bevolkingsgroepen? Verdelende rechtvaardigheid behoort het enige richtsnoer te zijn, en mocht deze leiden tot hoge productenprijzen, dan behoren de nadelen daarvan gedragen te worden door het volk als geheel, dus door de schatkist" in 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 9-08-1950.

¹⁴⁷ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 25-08-1948.

¹⁴⁸ 'De nieuwe richtprijzen', *De Boerderij* 10-03-1948.

¹⁴⁹ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 23-11-1949.

¹⁵⁰ 'Uit onzen lezerskring', *De Boerderij* 28-12-1949.

¹⁵¹ 'Met houten sabels?', *De Boerderij*, 31-08-1949.

Tot slot was het de boeren duidelijk dat vooral de kleine boeren onder het prijsbeleid bezweken. “Voor Nederland geldt” , schreef een lezer, “dat de prijs-, kosten- en loonverhoudingen een toestand hebben geschapen, welke voor het niet kapitaalkrachtige bedrijf eenvoudig ruïneus dreigt te worden”¹⁵². De boeren benadrukten keer op keer de de verscheidenheid van de typen boeren. Zij toonden zich bezorgd over de sanering van kleine boerenbedrijven (het kleine boerenprobleem) en benoemden ook dat een klein percentage van de boeren grof geld verdiende. Toch zou volgens een Gelders abonnee driekwart van de boeren alle reden hebben om te klagen¹⁵³.

De boer en de machine

In de grootschalige modernisering van de Nederlandse landbouw die na de Tweede Wereldoorlog plaatsvond werd een belangrijke rol vervuld door landbouwmachines. Met de komst van de forse Amerikaanse stalen buffels die het land moesten bewerken en kamergrote installaties die het melken overnamen, werd de landbouw in rap tempo gemechaniseerd. Hoe stonden de boeren hier tegenover? Bestond er een conservatieve tendens - die de boer vaak wordt toegeschreven - om traditionele en vaak handmatige productiemethoden intact te houden? Of stonden boeren en landarbeiders achter het idee dat zij in de moderne wereld het grove fysieke werk uit handen moeten kunnen geven? Ook de neveneffecten en zorgen over deze ‘verregaande mechanisatie’ werden in *De Boerderij* grondig besproken.

Dat de mechanisatie in de vroeg naoorlogse jaren al volop was ingezet blijkt onder andere uit de vele reclames in *De Boerderij* die Ford tractors, droogmachines, ‘vijzelpompen’ en andere mechanische innovaties aanprijzen. De machines zijn rond deze tijd al redelijk genormaliseerd. In de zomer van 1946 was de vraag naar melkmachines bijvoorbeeld groter dan de beschikbaarheid, die afhankelijk was van buitenlandse import¹⁵⁴. Inzendingen in *De Boerderij* verwezen zo nu en dan naar bepaalde machines en het gebruik of de werking ervan. Zo meldde een eigenaar van een zuivelfabriek in het noorden van het land dat de opbrengst

¹⁵² ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 14-08-1946.

¹⁵³ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 27-09-1950.

¹⁵⁴ ‘Het gebruik van de melkmachine’, *De Boerderij* 31-07-1946.

bij machinaal melken lager was dan wanneer er handmatig werd gemolken. Mede omdat men bij het handmelken eerder opmerkte als er ontstekingen aan de uiers waren¹⁵⁵. Een abonnee uit Brabant schreef in december 1952 dat die herfst de maaidorsers en rooimachines vele boeren in de steek lieten omdat door storm de maisstengels waren geknakt. Er moest alsnog met de hand worden geoogst¹⁵⁶. De inzender voegde daar nog wel aan toe dat het een uitzonderlijke herfst was, en toonde zich daarmee niet compleet negatief over de machines. Af en toe klonken er ook positieve geluiden, zoals bijvoorbeeld uit de Groningse veenkoloniën waar aardappelkuilen succesvol machinaal bestopt werden¹⁵⁷.

Meldingen over kinderziektes bij de overgang naar machinale productie maken duidelijk dat de veranderingen niet altijd zonder slag of stoot kwamen. Maar tegelijkertijd kunnen we ook aannemen dat wanneer de machine naar tevredenheid werkte, hier geen of minder melding van zal zijn gemaakt. In een aantal artikelen werd gereflecteerd op de grootschalige mechanisatie in haar geheel, en hierin wordt duidelijk dat er onder boeren nog veel zorgen waren. Kritische reflectie of zelfs protest tegen de rappe mate van mechanisatie was veelvoorkomend. In verschillende artikelen werden vraagtekens gezet bij de sprookjesachtige verwachtingen van arbeidsproductiviteit en goedkope productie die door rationalisatie en mechanisatie verwerkelijkt moesten worden. Bovendien zou de aanschaf van alle landbouwmachines de buitenlandse industrie spekken terwijl dit geld ook de hardwerkende landarbeiders in Nederland had kunnen toekomen¹⁵⁸. Zorg over de landarbeider was een meer gehoord bezwaar. “Vergaande mechanisatie schept in de agrarische gebieden een grote werkloosheid”¹⁵⁹, stelde een lezer. Een ander uit Overflakkee meldde: “de paarden zijn hier nagenoeg vertrokken en de werkloosheid is hier groot”¹⁶⁰. Het boeren met dure machines leek velen niet logisch als vervolgens de landarbeiders hun werk zouden verliezen en in de stad moesten gaan wonen waar ook geen werk voor hen was¹⁶¹. Dan

¹⁵⁵ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 15-10-1947.

¹⁵⁶ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 10-12-1952.

¹⁵⁷ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 10-12-1947.

¹⁵⁸ ‘Het vraagstuk van de kleine boer, mede in verband met de Benelux’, *De Boerderij* 26-07-1950.

¹⁵⁹ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 21-03-1951.

¹⁶⁰ ‘Brief van een landarbeider’, *De Boerderij* 01-10-1952.

¹⁶¹ ‘Brief van een landarbeider’, *De Boerderij* 01-10-1952.

moest alsnog aan deze nieuwe ‘werklozen’ financiële steun worden verleend, en dat allemaal “in de naam van de vooruitgang!”¹⁶². Deze zogenaamde ‘vooruitgang’ werd vaker gehekeld. Een Abonnee uit Gelderland verwoordde het als volgt.

*“Men knielt voor de afgoden mechanisatie en rationalisatie. De boer daalt af tot bodemexploitant en de arbeider wordt gedegradeerd tot een nummer.... Zulkt in naam van ‘vooruitgang’”*¹⁶³

Het element van ambachtelijkheid en eer komt hier ook aan bod. Boeren en landarbeiders bleken graag ‘degelijk’ werk te willen verrichten. “Een goed melker, onverschillig boer of arbeider, vindt melken een mooi werk, ook al kost hem dat in de warme stal in het voorjaar menig zweetdruppel, en moet daar straks iemand met een bengelende sigaret in de mond naast een melkmachine staan, waarmee bovendien een minder goed resultaat zal worden verkregen?”, aldus oordeelde een kleine boer uit Friesland¹⁶⁴. Een ander stelde in 1951: “Onder het mom rationalisatie gaat een goed stuk boerendegelijkheid verloren”¹⁶⁵. Wat er precies met deze degelijkheid werd bedoeld is niet duidelijk. Er leefde onder sommige boeren een gevoel niet onder te willen doen voor een machine: “Een boer, iets voorovergebogen op de tractor, is een knecht; een boer achter een paar flinke paarden is een heer!”¹⁶⁶ betoogde een kritische Groninger.

Zowel financiële, praktische als morele bezwaren beïnvloedden de conclusies die men in *De Boerderij* leest. Er werden vraagtekens gezet bij de grote invoer van dure machines waar eenvoudige gebruiksvoorwerpen voor bedrijf en huishouden nauwelijks te krijgen waren¹⁶⁷ en terwijl de werkloosheid op het platteland groeide. Daarnaast waren sommige boeren bang voor het effect dat de machines zouden kunnen hebben op hun manier van leven en werken.

¹⁶² ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 18-09-1946.

¹⁶³ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 23-03-1949.

¹⁶⁴ ‘Slotbeschouwing over mechanisatie’, *De Boerderij* 18-12-1946.

¹⁶⁵ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 21-03-1951.

¹⁶⁶ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 06-10-1948.

¹⁶⁷ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 17-09-1947.

Als men bijvoorbeeld naar Amerika keek, het grote voorbeeldland op het gebied van mechanisatie, zagen sommigen onwenselijke patronen. Een inzender beschreef hoe Amerikaanse boeren van 's ochtends vroeg tot diep in de nacht moesten werken, waarbij het hele gezin moest helpen en zelfs een kind van 7 jaar de Fordtractor bestierde¹⁶⁸. Het lijkt er op dat vele boeren bereidwillig of zelfs enthousiast waren over machinerie die hun leven zou moeten vergemakkelijken, maar ook vraagtekens zetten bij het tempo, de intensiteit en doelmatigheid van deze verbeteringen. Veel geuite bezwaren zijn praktisch en genuanceerd terwijl andere bezwaren een gevoelsmatige weerstand insinueren.

Wie is de boer?

Bij wijze van afsluiting van dit hoofdstuk bespreek ik in deze paragraaf de verschillende gebruiken van de term boer en de betekenis die de lezers van *De Boerderij* hier aan gaven. In sommige artikelen werd gereflecteerd op het karakter van de boer, maar vaker kwam zijn betekenis naar voren in tegenstelling tot een 'ander', zoals de stedeling, de ambtenaar of de consument. Wanneer een collectieve ander niet in beeld was, werd in specifiekere termen gesproken, zoals akkerbouwer, paardenhouder, tuinbouwer, veenboer of 'kleine boer'.

“Een professor in de ene of andere tak van landbouwwetenschap is nog geen boer” schreef een lezer in 1949¹⁶⁹. “Beslissend is, of hij de grond goed zal kunnen bebouwen en bewaren. Echte boeren worden geboren. Je bent er toe voorbeschikt – een groot voorrecht! – of je bent het niet..”. Het boerenvak was volgens deze, en vele andere lezers, niet zomaar een vak maar eerder een roeping. Het element van traditie en geboren worden in een 'boerengeslacht', bleek voor veel boeren van belang. Een lezer vergeleek de Nederlandse boer met de Amerikaanse boer en concludeerde dat zij “slechts mensen [zijn] die in de landbouw zijn gegaan om dollars te verdienen”¹⁷⁰, “Boerengeslachten die twee of drie generaties oud zijn, worden weinig aangetroffen”¹⁷¹. Daarnaast karakteriseerde hij de boerenpraktijk in Nederland als meer betekenisvol: “van Boeren, in de Nederlandse betekenis van 't woord, is

¹⁶⁸ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 12-11-1952.

¹⁶⁹ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 23-02-1949.

¹⁷⁰ 'Lezen en ter harte nemen', *De Boerderij* 21-05-1952.

¹⁷¹ Ibid.

daar niet veel sprake. De verbondenheid met en de liefde voor het bedrijf, zoals wij die kennen, treft men daar in geringe mate aan”¹⁷².

Een karaktereigenschap die vaak werd gebruikt om de boer te omschrijven was zijn onafhankelijkheid: “minister Benson wordt door ons geschetst als godsdienstig en vrijheidslievend; een boer in hart en nieren”¹⁷³. De boer is gehecht aan zijn vrijheid. In het artikel ‘Gewijzigde omstandigheden’ werd het karakter van de boer besproken in het licht van economisch maatschappelijke veranderingen. Door oorlog en depressies kon de economie niet meer zonder sturing van de overheid. Hierdoor konden de boeren, een groep die “van oudsher tot de meest individualistische der samenleving hoorde”, niet anders dan zich neerleggen bij een inperking van hun vrijheid¹⁷⁴. De boeren bleken enigszins ambigu te staan tegenover het protectionisme en de regulering van de markt door de overheid. In *De Boerderij* benoemden de lezers vaak het belang van autonomie en vroegen om zo veel mogelijk bedrijfsvrijheid. Anderzijds waren zij zich er van bewust dat zij de overheid nodig hadden voor hun financiële zekerheid en eisten de garantie op een lonende prijs voor hun producten¹⁷⁵. Uitzonderingen op de regel bestonden er ook. Volgens de schrijver van een artikel bestonden er naast de grote groep overheid sceptische boeren nog twee andere categorieën, die hij bij wijze van grappige kritiek als volgt beschrijft:

“Er zijn er, die zich zoo gaarne en zoo geheel afhankelijk weten van alles wat Vadertje Staat doet en beredert, dat zij hem beschouwen als de buffer van allen tegenslag, van de stootjes tot aan de schokken toe. (...) [en] er zijn er, die, als zij hun broek tijdens het werk voelen scheuren, het liefst met schoone klompen aan naar Den Haag zouden willen fietsen, om er bij den minister op aan te dringen, dat hij de scheur persoonlijk dicht naait! Die groep is nog niet eens zoo klein”¹⁷⁶.

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ ‘Hoe kunnen de agrarische producten op redelijk prijspeil worden gehouden?’, *De Boerderij* 18-11-1953.

¹⁷⁴ ‘Gewijzigde omstandigheden’, *De Boerderij* 08-05-1946.

¹⁷⁵ ‘De veiligste weg’, *De Boerderij* 22-05-1946.

¹⁷⁶ ‘gewijzigde omstandigheden’, *De Boerderij* 22-05-1946.

De drang naar vrijheid en autonomie was veruit de meest genoemde karaktereigenschap waarmee de boeren zichzelf karakteriseerden. Zijn zucht naar zelfstandigheid was zelfs “zóó uitgesproken, dat hij het in vele gevallen prefereert om het als ‘kleine boer’ arm te hebben, dan als landarbeider beter”¹⁷⁷. Toch blijkt uit bovengenoemd citaat ook weer de heterogeniteit van de boerengemeenschap.

De identiteit van de boer werd in de naoorlogse periode vaak gedefinieerd ten opzichte van de grote andere bevolkingsgroep: de stedeling. In de ogen van de boeren was de stedeling verwend en onwetend. De stedeling, of soms ‘de consument’ genoemd, was volgens de boeren vaak ontevreden en mopperde bijvoorbeeld wanneer “hij niet op tijd zijn stukje vlees kan krijgen”¹⁷⁸. De boeren noemden aangaande dit probleem ook de grootstedelijke pers, die een verkeerd beeld schetsten van de boer en het platteland. Zij vertelden volgens hen onwaarheden zoals dat de boer het vee zou vasthouden¹⁷⁹ [om de prijzen op te drijven]. De stedeling zou deze laster geloven volgens de boer:

“de ondeskundige stedelijke lezer slikt het natuurlijk, en scheldt eens weer op die domme en slechte boeren. Wanneer zal het eens gedaan zijn met een dergelijke brutale leugentaal?”¹⁸⁰

De kloof tussen boer en stedeling was een belangrijk onderwerp in *De Boerderij*. De boeren hadden het gevoel dat de verhoudingen in vele opzichten niet eerlijk waren en dat de stedeling door de overheid werd bevoorrecht¹⁸¹. Wanneer de stedeling dan ook nog eens kritiek uitte of zich niet dankbaar toonde tegenover de boer, veroorzaakte dit bij boeren grote frustratie. Daarnaast bemerkten zij een desinteresse van de stadse mens in het boerenleven en agrarische vraagstukken¹⁸². De boeren voelden zich kortom ongehoord en ongezien:

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 26-11-1947.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 19-04-1950.

¹⁸¹ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij* 09 – 11 – 1949.

¹⁸² ‘Vragen van deze dagen’, *De Boerderij* 16-07-1952.

“Wat wij in onze tijd beleven is een dictatuur van de grote steden. De grote volksmassa’s imponeren, de politieke leiders leggen bij haar hun oor te luisteren. De landspolitiek wordt er in sterke mate door beïnvloed.. Aangezien de hoeveelheid van meer gewicht is dan de hoedanigheid, althans in het oog van hen, die ons land regeren, gaat de stem van het platteland steeds meer verloren.”¹⁸³

De boer verdeelt de bevolkingsgroepen grofweg in drie groepen. Naast de agrarische bevolking is er de stedeling/consument en de derde groep bestaat uit de ambtenaren, vaak aangeduid met de metonymia ‘Den Haag’. De groei van de ambtenarenstand veroorzaakte veel woede bij de lezer van *De Boerderij*. Niet in het minst omdat zij zich wat betreft karakter compleet tegengesteld voelden aan deze ambtenaar. De ambtenaar zou in plaats van autonoom zijn, zoals de boer, altijd financiële zekerheid hebben terwijl hij vaak zeer triviaal werk zou verrichten¹⁸⁴. Een kleine boer zou volgens een lezer meer voor de ‘werkelijke welvaart van het land’ betekenen dan “een dozijn aan niet noodzakelijke ambtenaren”¹⁸⁵. Bovendien stond hij moreel boven hen omdat hij sober leefde en hard werkte¹⁸⁶. Een Groningse boeren emigrant schreef onderweg naar Ontario het volgende rijmpje, dat goed illustreert hoe enkele boeren dachten over de groeiende ambtenarij in het naoorlogse decennium. Ook kunnen we hier uit opmaken dat sommige boeren hun idee van het boer-zijn niet meer konden rijmen met de veranderende landbouw situatie in Nederland.

*“Nederland, gij wordt geregeerd,
door een ambtenarenstaf.
Maar hard vereelte vuisten,
daar weet dat korps niets af.
Moet dat nu Uw ziel soms wezen,*

¹⁸³ ‘Lezen en ter harte nemen’, *De Boerderij*, 08-03-1950.

¹⁸⁴ ‘Lonen, prijzen, muntontwaarding en.. de agrarische bevolkingsgroepen’, *De Boerderij* 15-09-1954.

¹⁸⁵ ‘Welk landbouwbeleid in de toekomst?’, *De Boerderij* 25-10-1950.

¹⁸⁶ *Ibid.*

deze bergen van papier?
En de boer hij ziet geen land meer,
Slaaf is hij van 't formulier.
Nederland, wij, emigranten
Voeren weg ons boerenzweet.
Daar het uit dit ambt'naars
Dwangbuis helemaal geen uitweg weet.
Nederland, geliefd plekje,
leg Uw ziel weer in Uw werk.
Gooi toch af 't papieren dwangjuk:
Noeste arbeid, die maakt sterk!"¹⁸⁷

De lezers van *De Boerderij* beschouwden de boerengemeenschap als een bevolkingsgroep, 'de agrarische bevolkingsgroep'¹⁸⁸. Deze boeren zagen zich zelf voornamelijk als boer wanneer hun positie in de samenleving ten opzichte van andere bevolkingsgroepen ter sprake kwam. Karaktereigenschappen van 'de boer' werden ook vaak geformuleerd in tegenstelling tot het karakter van de ander. De boer zou sober leven terwijl de stedeling verwend was, weinig offers zou leveren en wel profiteerde van overheidsbeleid. De boer werkte graag hard terwijl de ambtenaar lui zou zijn. De Nederlandse boer was ook weer anders dan de Amerikaanse boer, die zij als berekenende zakenman beschouwden. Nederlandse boeren hadden liefde voor het bedrijf en de arbeid. Het hard werken op het land, en de beleving van vrijheid was voor vele boeren het hoogste goed. De inperking van deze vrijheidsbeleving middels regelgeving vanuit de overheid, leidde ertoe dat sommige boeren schoon schip maakten en naar het buitenland vertrokken.

¹⁸⁷ 'Landverhuizers afscheidslied', *De Boerderij* 26-05-1948.

¹⁸⁸ 'Begin oktober, beginnen weer de mogelijkheden, zich te ontwikkelen in verschillende richtingen', 30-09-1953

Conclusie

In deze scriptie heb ik gepoogd te beantwoorden wat de betekenis was van 'de boer' in het decennium na de Tweede Wereldoorlog, een bepalend decennium voor de ontwikkeling van de landbouw in Nederland. De band tussen boer en overheid werd in deze periode geïnstitutionaliseerd. Hervormingen in de structuur van de landbouw en landbouwpolitiek die toen plaatsvonden zijn nog altijd de fundering van ons landbouwbestel. Aan de hand van de bestaande literatuur heb ik een beeld geschetst van de landbouwmodernisering die zich in deze periode in sneltreinvaart voltrok en daarmee ook van de perceptie van de boer vanuit de overheid. Naar de ideeën die onder de boeren zelf leefden in deze periode is vrijwel geen historisch onderzoek verricht. Door middel van oriënterend bronnenonderzoek in het boeren tijdschrift *De Boerderij*, lever ik een bijdrage aan deze culturele geschiedenis van de boer. Ik hoop hiermee ook anderen aan te sporen om onderzoek te doen naar het ontbrekende perspectief van de boer in de landbouwgeschiedenis.

In de scriptie stel ik de visie van de boer tegenover de visie van de overheid. Hierbij moet vermeld worden dat deze beide entiteiten geen afgebakend geheel vormen. De heterogeniteit van zowel de boerenbevolking als 'de overheid' met al haar actoren moet worden benadrukt. Visies van sommige boeren zullen overeenkomen met de visie van een Mansholt of een Louwes, terwijl sommige boeren het met de landbouwpolitiek in haar geheel niet eens zullen zijn geweest. Het Landbouwschap, voorheen Stichting voor de Landbouw, speelt hierin een bijzondere rol omdat het tussen boer en overheid opereerde. Desalniettemin valt er wel degelijk iets te zeggen over de blik van 'de staat' op 'de boer' in een periode waarin staatsbemoediging in de landbouw accelereerde. De betekenis die de boer aan het boer-zijn ontleende, ontwikkelde zich sterk in wisselwerking met het beeld dat de overheid van de boer had. Dé Nederlandse boer werd in de naoorlogse context meer dan ooit als één entiteit voorgesteld, terwijl boerengemeenschappen zich daarvoor altijd vooral met hun regio identificeerden. Het gevolg hiervan was de constructie van een collectieve identiteit die, vanwege de grote onderlinge verschillen tussen boeren, vooral gestoeld was op een gemeenschappelijke 'ander' en kritiek op bepaalde aspecten van het overheidsbeleid.

De overheid zag in deze periode twee verschillende boeren, een ouderwetse kleine boer die niet in zijn eigen bestaan kon voorzien, en een moderne boer met ondernemersgeest. Alleen de moderne landbouwondernemer had volgens de overheidsvisie op lange termijn bestaansrecht. Dé Nederlandse boer was een boer die rationeel werkte en daarmee het landsbelang behartigde. Koningin Wilhelmina benadrukte in 1945 het belang van de landbouwsector als primaire bestaansbron voor het volk¹⁸⁹. Allereerst was de boer belangrijk in zijn rol als primaire voedselvoorzieners in een hongerig land. Ten tweede door zijn rol in de “voor de volkshuishouding onmisbaren export”¹⁹⁰.

Ook onder boeren bestond vlak na de oorlog het idee dat zij zich moesten inzetten voor de wederopbouw van Nederland. Vooral in de eerste edities van het landbouwblad na 1945 stonden niet zelden artikelen die de boer aanspoorden om in zijn keuze van bedrijfsvoering het landsbelang in acht te nemen. Echter, het uitgangspunt dat de landbouwproductie moest groeien omwille van een goede exportpositie, viel bij de boeren in minder goede aarde. Het sentiment dat naar voren kwam uit de vele ingezonden brieven in *De Boerderij* toonde dat de boeren er geen probleem mee hadden om iets harder te moeten werken om het vaderland te voeden. Maar, van het geld dat verdiend werd met de landbouw door de grootschalige export, zagen zij niets of weinig terug en de boer leverde niet meer direct aan de bevolking. Een pijnpunt dat tussen de regels door te lezen viel is het daaropvolgende gevoel een onduidelijke positie en rol te vervullen in de maatschappij. De betekenis van de boer voor de samenleving werd abstracter en boeren klaagden over hun imago als slechts een ‘pakezel’ van de samenleving.

De extreme mate van regulering van de landbouw met als doel het algemeen belang, heeft van de boer een nationaal fenomeen gemaakt in plaats van regionaal¹⁹¹. De uitgangspunten van de overheid, het verbeteren van de Nederlandse exportpositie en het vergroten van de voedselzekerheid door het exponentieel opschroeven van de productie,

¹⁸⁹ Koningin Wilhelmina, *Troonrede 1945*, 20-11-1945.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Karel, *Boeren tussen markt en maatschappij*, 22.

maakte de landbouw in groeiende mate een nationale kwestie. De economische visie op de landbouw, met haar nadruk op efficiëntie, had als gevolg dat alle boeren aan hetzelfde beleid onderhevig waren en aan dezelfde hoge eisen moesten voldoen. Het beleid trof de kleine boeren vaak harder en andere sectoren en arbeidsvormen binnen de landbouw kregen meer groei ruimte. Je kunt stellen dat hierdoor op lange termijn de boerengemeenschap homogener is geworden. Maar, er zou ook sprake kunnen zijn van een schijn-homogeniteit. De nieuwe corporatistische structuur waarin het Landbouwschap bemiddelde tussen boer en politiek maakte het noodzakelijk dat de elite van de de boeren het sectorbelang als algemeen belang presenteerden. Tot 40 procent van de boeren was niet verenigd en werd dus ook niet vertegenwoordigd door dit politieke verbond.

Volgens de theorie van Scott in het boek *Seeing like a state* vragen grootschalige modernistische projecten om een extreme simplificering van de werkelijkheid. 'State-sponsored highmodernist agriculture', een vorm van moderne landbouw die gericht is op hoge productie en winst, vergt niet alleen van gewassen een monocultuur, maar faalt ook in het representeren van de verscheidenheid aan boeren en objectieven. Deze visie is overeenkomstig met de analyse van Andela, die, zoals de titel *Kneedbaar Landschap, Kneedbaar Volk* doet vermoeden, benadrukt dat niet alleen de landbouwstructuur maar ook de boerengeest uniform moest worden. Ook in het gebruik van de term boer was deze uniformering terug te zien. Steeds vaker werd de gemeenschap van Nederlandse boeren benoemd in de *collective singular*: 'de boer'. Waar het gebruik van de meervoudsvorm, 'boeren', de suggestie geeft van een gemeenschap met verschillende entiteiten, zorgt het enkelvoudige gebruik voor een associatie van 'de boer' als eenheid.

De staatsvisie op de boer, die in de naoorlogse periode dominant werd, zorgde ervoor dat de boer steeds meer als één entiteit werd voorgesteld. Verschillende politieke belangen en voorkeuren werden door bemiddeling van Het Landbouwschap zo veel mogelijk tot één boodschap teruggebracht, met de bedoeling om de boeren effectief te vertegenwoordigen in de politiek. Naast het belangrijke feit dat een groot aantal boeren zich in deze politieke driehoek niet vertegenwoordigd zag, had het thans gecreëerde uniforme beeld als gevolg dat ook de boeren zich steeds meer moesten verhouden tot het idee van 'de boer'. In *De Boerderij* kwam de grote verscheidenheid aan boerenbelangen en meningen goed naar voren. Daarnaast observeerde ik ook hoe gemeenschappelijke thema's, zoals gevoelens van onmacht of

teleurstelling of ontevredenheid over maatschappelijke en financiële erkenning, groeiden. Hiermee was de overheidsvisie van de boer direct van invloed op het zelfbeeld van de boer.

Het zelfbeeld van 'de boer'

Om het zelfbeeld van de boer te begrijpen heb ik onder andere onderzocht wat de houding van de boeren was tegenover de modernisering van Mansholt. De algemene houding tegenover de ingrijpende landbouwmodernisering was ambivalent. In tegenstelling tot wat men misschien zou verwachten was de houding van de boer ten opzichte van de grootschalige modernisering niet alleen een houding van strijd en anti-overheid. Boeren uitten zich niet persé conservatief over het idee van modernisering *an sich* en vele waren blij met vormen van mechanisering die hun werk verlichtten. De auteurs en inzenders in *De Boerderij* toonden zich vaak kritisch maar ook meedenkend over vormen van herstructurering en mechanisering. Sommigen benadrukten bijvoorbeeld het belang van streekverbetering en voorlichting en ruilverkavelingen werden vaak vrijwillig uitgevoerd. Bepaalde aspecten van de modernisering en overheidsvisie waren in lijn met het gevestigde elementen uit het zelfbeeld van de boer, zoals het accent op ondernemerschap. Het idee van de boer als ondernemer sloot goed aan bij de grote waarde die de boeren hechtten aan vrijheid en autonomie.

Tegenover deze groep stonden echter ook boeren die zich door de rappe modernisering van boer 'tractor-slaaf' gedegradeerd voelden. Zij benadrukten het belang van ambachtelijkheid en traditie en maakten zich zorgen over het verdwijnen van hun leefwijze. Er werden grote vraagtekens gezet bij het idee dat modernisering vooruitgang betekende. De mate van deze moderniseringscepsis is moeilijk vast te stellen. In de eerste jaren van het moderniseringsbeleid hadden boeren nog keuzeruimte om zich aan bepaalde modernisering te onttrekken. Daarna zal de kloof tussen de winstgevende boer en kleine-boer steeds groter zijn geworden en was het een kwestie van op de trekker springen of verzuipen. Over verschillende vaak technische aspecten van het landbouwmoderniseringsbeleid bestonden in de boerengemeenschap uiteenlopende meningen. Sceptis en kritiek was er alom, maar niet tegen modernisering *an sich*. Keuterboertjes die volledig traditioneel wilde blijven verdwenen door bedrijfsopheffing uit beeld.

Een terugkerend thema waar des te meer consensus over was, was het wijdverbreide gevoel van miskening onder boeren, zowel op sociaal-maatschappelijk als financieel vlak. Naar eigen zeggen genoot de boer sinds de oorlog een slecht imago bij de stedeling en geruchten over ‘foute’ boeren voerden volgens hen de boventoon in de perceptie van de stedeling over de boer. Door af en toe te stellen dat de boer ‘in het algemeen’ moreel zou hebben gehandeld, gaf de redactie schoorvoetend toe dat de rol van sommige boeren in de oorlog betwistbaar was geweest. Desondanks was het volgens de auteurs en lezers van *De Boerderij* zo dat over de gehele boerengemeenschap slecht gepraat werd, terwijl de boeren ervan overtuigd waren dat zij op een enkeling na ‘goede vaderlanders’ waren, zowel in de oorlog als tijdens de wederopbouw. Ze benadrukten keer op keer het gevoel ten onrechte over een kam gescheerd te worden. De combinatie van het slechte imago en een zelfbeeld dat juist gekenmerkt werd door soberheid en werklust, maakte het gevoel van miskening nog groter.

Een ander onderwerp dat veelvuldig besproken werd en waar ruime consensus over bestond was het prijs- en productie-beleid van de overheid, tevens een onderdeel van de landbouwmodernisering. In bijna elk nummer van *De Boerderij* klonk wel de roep om een “rechtvaardige beloning voor boer en landarbeider”. De prijsbepalingen van het LEI die de overheid aanhield waren volgens de boer te laag om een normaal arbeidsloon voor de boer op te leveren. Hierdoor konden steeds meer boeren het financieel steeds moeilijker bolwerken of werden uiteindelijk gedwongen tot het opheffen van hun bedrijf. En dat terwijl het hele land profiteerde van het geld dat verdiend werd door de het groeiende aantal landbouwexportproducten. De combinatie van een onvoldoende financiële beloning en slecht imago bij de bevolking zorgde onder boeren voor een verbeterd gevoel van onrecht en miskening. Dit gevoel leek vervolgens steeds meer onderdeel te worden van hun collectieve identiteit.

Het begrip ‘boer’

De algemene term ‘boer’ werd in *De Boerderij* vooral gebruikt wanneer de stedeling, de ambtenaar of de consument in beeld was. Het begrip werd gebruikt als paraplu-terme voor de ‘niet-stedeling’, en is daarom grotendeels een negatief begrip: wat de boeren verenigde was dat zij geen stedeling waren. “Als algemene trek kunnen we opmerken dat de oorspronkelijke

beroepsnaam *boer* de neiging heeft om ook de aanduiding van de andere functies aan zich te trekken: *boer* is niet-stedeling” stelt ook Heeroma. De boerenidentiteit werd ook grotendeels bepaald door wat de stedeling niet was; de boer was niet verwaand en lui maar sober en hardwerkend. In combinatie met het vermeende slechte imago dat de boer genoot, ontstond een hevig gevoel van miskennen. Dit gevoel van miskennen werd voor de boeren ook weer bevestigd door de geringe financiële erkenning.

In het bronnenonderzoek heb ik vooral gezocht naar grote overeenkomsten in opinies onder boeren, om zo een collectief zelfbeeld te construeren. Echter, over veel thema's was geen sluitende consensus. Bepaalde technische ontwikkelingen of beleidsmaatregelen waren bij de ene boer populair en vielen bij een ander niet in de smaak. Alleen het collectieve gevoel van miskennen in de vorm van een slecht imago en een onvoldoende financiële beloning, was een onbetwist punt. Wanneer er over de boerenbevolking in zijn geheel werd gesproken was dit altijd in deze context. Dit leidt mij ertoe te concluderen dat de zeer heterogene groep boeren in Nederland vooral werden verenigd in hun gevoel van miskennen.

In lijn met de ideeën van onder andere James Scott, Gerrie Andela en Erwin Karel heb ik in deze scriptie gesteld dat het generationaliseerde en economisch gerichte landbouwbeleid van na de Tweede Wereldoorlog gepaard ging met een simplificatie van de Nederlandse boer. De boerengemeenschap, die in vele opzichten heterogeen was en tot op de dag van vandaag is, had als gemeenschappelijke factor vooral een collectief gevoel van miskennen. En, zoals Heeroma concludeerde, maar ook duidelijk werd uit berichtgeving in *De Boerderij*, betekent het woord boer het tegenovergestelde van stedeling. Dat is nog steeds zo, stelt onder andere ruraal socioloog Jan Douwe van der Ploeg¹⁹². In een artikel over ruraal populisme in Nederland Benadrukt van der Ploeg 'het sterk gedifferentieerde karakter van de Nederlandse boerenbevolking'¹⁹³. Hij stelt dat het gevoel van onrecht en miskennen – de 'underdog positie' - bij boerenprotesten tegen de stikstofmaatregelen de bindende factor is, waardoor uiteenlopende en soms tegenstrijdige boerenproblemen niet worden geadresseerd. Hij ziet een groot verschil tussen de doelen van boeren die aan 'peasant-like' *farming* of

¹⁹² Jan Douwe van der Ploeg (2020) Farmers' upheaval, climate crisis and populism, *The Journal of Peasant Studies*, 47:3, 589-605,

¹⁹³ Ibid. 592.

'entrepreneurial' *farming* doen in Nederland. Grote agrobedrijven kapen vervolgens het underdog argument en zetten hun eigen belangen succesvol op de kaart.

Het Engelstalige onderscheid tussen *peasant* en *farmer* was een prikkel voor mij om onderzoek te doen naar de betekenis van de Nederlandse term boer. Sinds het woord 'keuterboer' in onbruik is geraakt en het 'kleine-boerenprobleem' geen onderwerp meer is, maakt de Nederlandse taal geen dergelijk onderscheid tussen boeren. Het overmatig gebruik van de term boer waar ook andere termen kunnen worden gebruikt houdt een maatschappelijke tegenstelling in stand die op vele manieren onnodig is. De Nederlandse boer is meer dan ooit verbonden met de rest van de bevolking en zijn of haar belangen komen waarschijnlijk meer overeen dan het door de media geschetste beeld doet vermoeden. Daarnaast heeft het gebruik van de *collective singular* als voordeel dat de betekenis algemeen en dubbelzinnig kan blijven, bemerkte Reinhart Koselleck in 1972. Volgens hem vergemakkelijkt dit "open, niet-gespecificeerde uitdrukkingen die in verschillende, tegenstrijdige betekenissen kunnen worden begrepen": een handig instrument voor het ruraal populisme.

Ik pleit er daarom voor dat in discussies vaker onderscheid gemaakt wordt tussen verschillende soorten boeren. Al is het maar in het gebruik van taal alleen. Wanneer media vaker spreken in termen van bijvoorbeeld 'agrarisch managers', 'kleine-akkerbouwers', 'stedelijke tuinbouwers' of 'middelgrote- veehouders', in plaats van enkel 'de boer', zal het begrip over uiteenlopende boerenbelangen toenemen en horen we niet enkel de stem van de grootste landbouwondernemers en belanghebbenden. Elke stedeling zal begrijpen dat een Turkse groenteboer bij de herinrichting van een winkelgebied andere belangen heeft dan de Albert Heijn.

Literatuurlijst

Primaire Bronnen

Klaas Hanzen Heeroma, 'Wat is een Boer?', *De Nieuwe Taalgids*. Jaargang 37 (1943)

https://www.dbnl.org/tekst/taa008194301_01/taa008194301_01_0008.php

'Waarom dan voor iedere groep een eigen blad?', *Boer en tuinder*, Jaargang 1, nr. 1, 4 januari 1947.

Het kleine-boerenprobleem in Nederland, rapport uitgebracht door de Commissie "Klein Boerenbedrijf", ingesteld door het Centrum voor Staatkundige Vorming (1947).

Koningin Wilhelmina, *Troonrede 1945*, 20-11-1945.

Koningin Wilhelmina, *Troonrede 1946*, 23-07-1946.

3 essays uit 'de boer als buitenstaander' (1989)

A.T.J. Nooij, Integratie en marginalisering

R. E. Van Broekhuizen, Arbeid Cultuur en beroep: een beschouwing over de betekenis van het boer-zijn

K. Verrips, Van stand tot dorpssymbool: boeren in Langbroek

W.P. Cnossen, 'De jonge boer en tuinder en zijn taak en toekomst', referaat gehouden ter bondsconferentie van de chr. Boeren- en tuindersbond in Nederland op 24, 25 en 26 september 1945 te Hoofddorp

'Interview met minister Mansholt', *De Standaard*, (1 februari 1947).

'Stedeling en boer', Empirisch onderzoek naar de meningen en gevoelens van stedelingen over de agrarische bevolking in Nederland. Rapport in opdracht van het Landbouwschap, uitgebracht door Vorm n.v. te Amsterdam. S.I. (Amsterdam 1958).

P.J. Bouman, 'Evenwicht tussen stad en platteland' (brochure op uitnodiging van het actiecomité 'actie gelijkheid stad en platteland, 1947)

'De Boerderij; Weekblad gewijd aan den land- en tuinbouw, veeteelt, pluimveehouderij enz', jaargangen tussen 1 januari 1945 en 1 januari 1955.

Secundaire bronnen:

Abeelen, C. van den, 'Zo ongeveer als een zak met aardappelen een zak aardappelen vormt' Boeren in verzet, over boerenbewegingen vroeger en nu', *Brood en Rozen*, 2 (2012).

Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk: De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland*, (Groningen 2000).

Bath, S. van, 'De agrarische geschiedenis als wetenschap en haar relatie tot de sociologie', (Wageningen 1962).

Bergh, S. van den, 'Korte geschiedenis van de ruilverkaveling', *Historia Agriculturae*, vol 35: Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland, vanuit lokaal perspectief (1890-1985).

Bieleman, J., *Boeren in Nederland : geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).

Brink, A. van den, *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1998*, (Wageningen 1990).

Frouws, J., *Mest en Macht. Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970*, (Wageningen 1994).

Geurts, H.M.L., *Herman Derk, stichting voor de landbouw en landbouwschap 1945-1960*, (Amsterdam 2002).

Groot, M.N. de, Bauwens, A.L.G.M., 'Vijftig jaar landbouwbeleid in Nederland; Consensus en conflict' in: idem., Drs. K.J. Poppe, *Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut* (Maastricht 1990).

Haartsen, T., Groote, P., Huigen, P., *Continuities and discontinuities in representations of the rural in the Netherlands*, (Groningen 2000).

Haas, M. de, 'Two centuries of state involvement in the Dutch agro sector; An assessment of policy in a long term historical perspective', (Netherlands Scientific Council for Government Policy 2013).

Hofstee, E.W., *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandsche landbouwgebieden*, (Groningen 1946).

Karel, E. H., *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)*, (Groningen/Wageningen 2013).

Karel, E. H., 'De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970', *Historia Agriculturae*, Vol 30: De actualiteit van de agrarische geschiedenis (2009).

Kloek, J., Tilmans, K., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, (Amsterdam 2002).

Kooij, J. Bieleman, R. van der Woude, E. Karel en M. Gerding, *De actualiteit van de landbouwgeschiedenis* (Groningen/Wageningen : NAHI, 2000) – (*Historia Agriculturae* ; 30), p.65-99.

Kooij, P., 'The evolution of the countryside over time' in *Town and countryside in a Dutch perspective*, *Historia Agriculturae* 42, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) (2010).

Koselleck, R., Richter, M., 'Introduction and Prefaces to the "Geschichtliche Grundbegriffe"', *Contributions to the History of Concepts*, Vol. 6, No. 1 (2011), pp. 1-5, 7-25, 27-37

Kooy, G. A., 'Het gouden tijdperk van het groene front Het landbouwbeleid in de naoorlogse periode' in *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980).

Krips-van der Laan, H.M.F., 'Praktijk als antwoord: S.L. Louwes en het Landbouwcrisisbeleid', *Historia Agriculturae* (1985).

Krips-van der Laan, H.M.F., *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving*, (Assen 1999).

Kromhout, Bas, 'De weerbaarheid van de Nederlandse boer: Ons beeld van het platteland wordt vervormd door nostalgie', *Historisch nieuwsblad*, 10, (2003).

Lieshout, M. van, Dewulf, A., Aarts, N., Termeera, C., 'Framing scale increase in Dutch agricultural policy 1950–2012', *NJAS - Wageningen Journal of Life Sciences* 64– 65 (2013) 35–46.

Louwes, S.L., 'Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode', in *Nederland na 1945; beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980).

Merriënboer, J. van, *Mansholt: Een biografie*, (Amsterdam 2006).

Merriënboer, J. van, 'Het avontuur van Sicco Mansholt', *Radboud Universiteit Nijmegen* (1996).

Merriënboer, J. van, 'De Persoon Mansholt'.

<https://www.rug.nl/research/ursi/leerstoel/ontstaanmansholtstoel/persoon>

Pandey, R., 'The 'Peasant' in History: Evolution of the Concept and Changes in the Postcolonial Economic', *Social Change and Development*, Vol. XV, ISSN: 0975-4016 (2018).

Ploeg, J.D. van der, 'Farmers' upheaval, climate crisis and populism', *Journal of peasant studies*, 47:3, (2020) 589-605.

Ploeg, J.D. van der, *The Virtual Farmer: Past, Present and Future of the Dutch Peasantry*, (Wageningen 2003).

Schuurman, A., 'Het Nederlandse platteland tussen modern en traditioneel, tussen symbool en werkelijkheid', *FACTA*, 8 (1998).

Scott, J. C., *Seeing like a state*. (Yale University Press 2020).

Steinmetz, W., Freeden, M. & Fernandez Sebastian, J., eds. *Conceptual History in the European Space*, 1st ed. Vol. 1. Berghahn Books (2019).

Westerman, F., *De Graanrepubliek*, (Amsterdam 1999).

Vrints, A., 'Alles is van ons', *BMGN - Low Countries Historical Review*, volume 126, issue 3, pp. 25 – 51 (2011).

Wintle, M., 'Agrarian History in the Netherlands in the Modern Period: A Review and Bibliography'. *The Agricultural History Review*, Vol. 39, No. 1 (1991), pp. 65-73

Internetbronnen:

Ruilverkaveling of kavelruil

<https://historiek.net/ruilverkaveling-kavelruil-betekenis/87467/>

Sicco Mansholt (1908-1995) – Architect van Europees landbouwbeleid

<https://historiek.net/sicco-mansholt-architect-europees-landbouwbeleid/75558/>

